

Fortid og Nutid

2003

2 ■ juni

Side 81-160

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af arkivar, ph.d. Peter Henningsen (ansvarshavende redaktør), Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 København V. Tlf. 33 66 23 33, e-mail: ph@kff.kk.dk eller Henningsen@mail.tele.dk, cand. mag. Sniff Andersen Nexø, ph.d.stipendiat ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, Blegdamsvej 3, 2200 København N. Tlf. 35 32 75 95, e-mail: S.nexoe@pubhealth.ku.dk og seniorforsker, arkivar, ph.d. Karl Peder Pedersen, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 35 24 82 34, e-mail: castello@mail.tele.dk.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen mindst 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10), eller på Bogekspeditionen@christensen.mail.dk.

Manuskripter sendes til Sniff Andersen Nexø eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:

Maleren Bjørn Holgersen fik i 1734 70 Rdlr. for at udsmykke kirkeskibets loft i Jannerup, som ligger i Thy, få kilometer fra Vesterhavet. Han valgte at inddele skibets bjælkeloft i 45 felter – tre på tværs og femten i skibets længde. To felter over prædikestolen blev alene udsmykket med en himmelblå farve, mens han malede 43 allegoriske, pietistisk inspirerede emblemer i de øvrige (Se Henrik Horstbølls artikel).

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Juni 2003. Hefte 2. Side 81-160

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Læsning til salighed, oplysning og velfærd

Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet

Henrik Horstbøll

Fortid og Nutid, juni 2003, s. 83-108

Få bøger har vakt så megen debat og konflikt over så langt et tidsrum som Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed*. Det er i sig selv tilstrækkelig grund til at undersøge, hvad det var, der optog sindene. Men ydermere havde Pontoppidans tekst traditionshistorisk rod i pietismens lære. Dermed får historien om Pontoppidans tekst også komparativ interesse vedrørende spørgsmål om relationerne mellem pietisme og politik. I artiklen undersøges nogle nøglebegreber i Pontoppidans tekst set i relation til tekstens historiske sammenhæng. Hvilket menneskesyn fik befolkningen indprentet i perioden, som tog sin begyndelse i 1730'erne. Tekstens udbredelse undersøges, og dernæst fokuseres der på konflikter i forbindelse med brugen af teksten og konflikter i forbindelse med dens afløsning. Til slut sættes Pontoppidan-episoden i perspektiv med en diskussion af Pontoppidans pietisme og dens politiske rolle i Danmark og Norge.

Henrik Horstbøll, f. 1952, dr.phil., forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek. Arbejder med kultur- og videnskabshistorie samt bog- og bibliotekshistorie. Har bl.a. udgivet afhandlingerne: *Menigmands Medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840. En kulturhistorisk undersøgelse* (1999) og *Civilisation og Nation 1760-1830, Gyldendals Danmarkshistorie* bd. 10 (1992).

I Christiania (Oslo) udkom i 1885 en lille bog på 39 sider med titlen *Manglerne ved Pontoppidans Forklaring og Principerne for en ny*. Skolemanden og politiker Niels Hertzberg udgav den lille debatbog for at samle støtte til ønsket om at forny børnenes religionsundervisning i skole og kirke i Norge. Den første sætning satte problemstillingen i relief: »At erholde en ny autoriseret Religionslærebog eller en forandret Udgave af Pontoppidans er ikke nogen ny, men en gammel Tanke inden vor Kirke og Skole.« Erik Pontoppidans forklaring af Luthers lille katekismus var stadig både en levende tradition og et statsligt autoriseret grundlag for undervisning i Norge knap 150 år efter at bogen havde for-

ladt Vajsenhusets trykkeri i København for første gang i 1737 med den kryptiske titel *Sandhed til Gudfrygtighed*.¹ Den var den første almindelige og autoriserede lærebog i den kristne religion i Danmark og Norge, og forkortede udgaver, eller såkaldte udtog af Pontoppidans forklaring, havde gennem årtierne afløst urteksten på markedet, men lærebogens centrale indhold og nøglebegreber var intakte.

Efter Eidsvoll var det i 1818 blevet bestemt ved højeste resolution, at Pontoppidans forklaring eller Saxtorphs udtog heraf var autoriserede lærebøger i Norges offentlige skoler og ved konfirmationsundervisningen indtil en »ny Lærebog eller nye Lærebøger i Religion maatte vorde indførte«.² Først

i 1828 tog Kirkedepartementet skridt til at indkalde forslag til nye lærebøger fra landets gejstlige embedsmænd, og et udvalg bestående af en professor og to kapellaner afgav en udtalelse om de indsendte forslag. Ingen af de indsendte forslag stod ifølge udvalget mål med Pontoppidans bog, og man slog fast, at Pontoppidan »*hjerterligt og rent og i al ønskelig Korthed omfatter og fremstiller den kristelige Religions Grundlærdomme eller Alt, hvad der er nødvendigt at vide til Salighed*«. ³ Dog kunne form og sprog moderniseres, og et nyt statsligt udvalg redigerede et nyt udtog af Pontoppidan, som fik statslig autorisation i 1843. Den »omarbejdede« Pontoppidan vakte kritik og modstand, og i 1865 blev Ulrik Sverdrups mere traditionelle Pontoppidan-udtog autoriseret, og det var med Sverdrup, at Hertzberg krydsede klinge i debatbogen i 1885.

Erik Pontoppidans tekst blev kort sagt norsk tradition i 1800-tallet, mens situationen var helt anderledes i Danmark. Her blev Pontoppidans forklaring et symbol på opposition mod statsmagt og statskirke i første halvdel af 1800-tallet. I 1794 var Pontoppidans lærebog officielt blevet afløst af en ny, som kom til at bære biskop Balles navn, og i Danmark holdt myndighederne fast ved Balles lærebog. Præstens lokale autoritet stod og faldt med evnen til at holde 1700-tallets forordnede lærebog borte fra undervisningen. Mens Pontoppidan i 1830'ernes Norge rummede alt, hvad der var nødvendigt at vide til salighed, kulminerede kampe i forskellige danske menigheder fra Jylland til Bornholm for at få lov til at anvende Pontoppidans tekst efter eget valg i 1830'erne og 1840'erne. Pontoppidans tekst var blevet et samlingspunkt for antiautoritære vækkelsesbevægelser, der undergravede enevældens statskirke.

Få bøger har haft så megen magt over sindene i Danmark og Norge, og

få bøger har vakt så megen debat og konflikt over så langt et tidsrum, som Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed*. Det er i sig selv tilstrækkelig grund til at undersøge, hvad det var, der optog sindene. Men ydermere havde Pontoppidans tekst traditions-historisk rod i pietismens diskurs. Fra slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet havde pietistiske strømninger kirke- og statspolitisk betydning på tværs af landegrænser ræk-kende fra Württemberg over Preussen til Skandinavien. Dermed får historien om Pontoppidans tekst også kom-parativ interesse vedrørende spørgsmål om relationerne mellem pietis-mens diskurs og politisk kultur. ⁴

Det følgende er en undersøgelse af nogle nøglebegreber i Pontoppidans tekst set i relation til tekstens histo-riske sammenhæng: »Den anden refor-mation«. Hvilket menneskesyn fik be-folkningen indprentet i perioden, som tog sin begyndelse i reformationens ju-belår 1736. Hvilke forestillinger om in-divid, samfund og øvrighed blev stillet til rådighed for borgernes omverdens-tolkning. Tekstens udbredelse og an-vendelse undersøges, og dernæst foku-seres der på konflikter i forbindelse med brugen af teksten og konflikter i forbindelse med dens afløsning. Til slut følges tekstens udgivelseshistorie i Norge og Danmark for at belyse dens virkningshistorie.

Grunden til at vælge netop Pontop-pidans genre er enkel: Katekismen og forklaringen af den var porten til det skrevne ord. Fra Reformationen til de første årtier af 1800-tallet var Luthers lille katekismus sammen med abc-bo-gen og katekismusforklaring, bønner og salmer indgangen til bogens ver-den, suppleret af almanakkens og ka-lenderens tegn og gerninger. For den, der overkom læsekunstens barriere, blev spektret af mulig læsning udvi-det, men fundamentet var den reli-giøse læsning. Som led i en statslig

kirkepolitik blev katekismusundervisningen samlet i en, og kun én lærebog i 1737. Men før vi tager hul på analysen af Pontoppidans tekst skal sammenhængen, som den nye lærebog udsprang af, kort skitseres.

»Den anden reformation« 1736-39

Et af de første officielle historiske jubilæer, som blev markeret i Danmark og Norge, var 200-året for Reformationen.⁵ Jubelfesten for Reformationens gennemførelse blev afholdt i landets kirker den 30. oktober 1736. I København blev *Lov-Sang i Zion* opført til lejligheden i St. Nicolai Kirke, og dagen efter var der skrevet arier til jubelfesten på Universitetet, mens flyveblade og plakater med digte blev markedsført i anledning af jubilæet.⁶ Kong Christian 6. havde selv læst korrektur på festskriftet, forfattet af Andreas Hojer: *Kort Forestilling af de store Velgierninger, som Gud ved den for 200 Aar siden Ao. 1536 skeede offentlige Reformation og Antagelse af den sande Evangeliske Lærdom, disse Riger og Lande har ladet vederfare.*

Reformationen var ikke alene historisk tradition, og Jubelfesten ikke blot markeringen af en gammel sejr, men også et led i, og en praktisk anledning til at drive aktuel kirkepolitik. Jubelåret 1736 var blevet indledt den 13. januar med Konfirmationsforordningen – med Edvard Holms ord »den vigtigste enkelte reform, der var indført i den danske og norske Kirke siden Reformationen«.⁷ Selvfølgelig var der blevet undervist i Luthers lille Katekismus tidligere rundt omkring i sognene, og flere små katekismus-forklaringer giver indsigt i hvordan; men nu skulle undervisningen være lovmæssig, ensartet og eksamen offentlig, således som det blev indskærpet i forordningens paragraf 1: »Skal Børnenes Con-

firmation og Indvielse saavel som deres offentlige Examen og Prøvelse, være en almindelig Regel og skyldig Pligt, som alle Børnene udi Menigheden, ingen undtagen, af hvad Stand og Condition de end maatte være, skal nødvendig være bunden til, paa det ikke Persons Anseelse skal gjøre nogen Spliid udi Meenigheden«.

En sidegevinst ved ungdommens konfirmation var det, at »man paa saadan Maade kunde faae den gandske Meenighed sin Pligt alvorligen indskærpet, og kunde give dem en herlig Anledning til nogen god og frugtbarlig Opbyggelse i deres Christendom«.⁸

Men hvordan? De kortfattede, nærmest komprimerede spørgsmål og svar i Luthers lille Katekismus kunne jo udlægges og indlæres på mange måder, og der var mange forklaringer i omløb på bogmarkedet. Bøgerne var principielt alle underlagt teologisk censur ved Københavns Universitet, men en ting var frasortering af decideret vranglære, noget andet etablering af en ensartet lære i tråd med de moderne religiøse strømninger af moderat pietistisk karakter, som lå kongen og hovedparten af regeringen på sinde.

Erik Pontoppidan var sammen med Andreas Hojer en central person i den reformationskampagne, som kulminerede i årene omkring Jubelfesten. Efter en årrække som sognepræst på Als var han i 1734 blevet slotspræst på Frederiksborg og sognepræst i Hillerød. Samme år udgav han sin reformationshistorie. Pontoppidans pietisme behagede kongen, og året efter blev han hofpræst. I selve Jubelåret udgav han på latin sit mærkelige lille skrift *Fejekost til at udfeje den gamle Surdejg* – et formaningsskrift, som med et væld af kulturhistorisk dokumentation redegjorde for reformationens aktualitet over for sejlivede rester af såvel hedenskab som katolicisme, eller papisme som det hed.⁹

Erik Pontoppidan kom i praksis til at udarbejde den fejekost, som skulle gøre arbejdet: Christian 6. lod i Jubelåret sin hofpræst begynde udarbejdelsen af det obligatoriske eksamenspensum – den ny katekismusforklaring *Sandhed til Gudfrygtighed*. I indledningen redegjorde han selv for bogens baggrund: »Aarsagen, som til dette Arbejde haver givet Anledning, er særdeles denne, at næsten et hvert Stift hidindtil har haft sin egen særdeles Catechismum. Endskiønt nu Lærdommens Grund kunde være den samme, har dog den adskillige Lærdoms Form ikke syntes saa beqvem, som en almindelig Catechismi Forklaring, opsat efter Kongelig allernaadigst til mig skriftlig udstedet Befaling«. ¹⁰ Pontoppidan skulle afløse den lokale mangfoldighed og lokale udformning af katekismusundervisningen med centralt afstukne ensartede rammer.

Pontoppidans forbillede var den tyske pietist Ph. J. Speners *Den christelige Lærdoms eenfoldige Udleggelse*, som udkom i dansk oversættelse 1728. ¹¹

I juli 1737 fik Vaisenhusets trykkeri i København privilegium på at trykke den nye lærebog mod årligt uden betaling at levere 1500 eksemplarer til uddeling blandt fattige. En storstilet bogproduktion var sat i gang, og det blev et af 1700-tallets kvantitativt største bogprojekter. I august 1738 var man så vidt, at kongen kunne befale bogen brugt af alle nye konfirmander i Danmark og Norge. ¹²

Men hvorledes kunne centralmagten sikre sig, at intentionen blev til virkelighed, at den sande kristendom slog rod, blev forkyndt i kirken, undervist i skole eller præstegård og realiseret i menighedslivet?

I umiddelbar forbindelse med selve Jubelfesten 1736 udstedte Christian 6. en forordning, som pålagde alle teologiske professorer og biskper at indsende årlige indberetninger til Danske Kancelli om kandidater og nye præsters

»lærdom og levned«, således at uheldige præsteemner kunne frasorteres i tide, og menighederne forskånes for lærere »vildfarende i Lærdommen eller forargelige i Liv om Omgængelse«. ¹³ Kancelliet opstillede en liste med 32 spørgsmål vedrørende de nye, eller kommende præsters levnet og evner, således at vurderingsgrundlaget kunne blive ensartet. Det overraskende, og væsentlige ved forordningen er imidlertid den kirkepolitiske forandring, den indvarslede: Præsidenten for Danske Kancelli skulle åbenbart for fremtiden være overdommer i kirkeinspektionen på dette væsentlige område, som tidligere havde været et internt kirkeligt anliggende med biskoppen som øverste myndighed under kongen.

Nu skulle de brådne kar luges ud – og det må have været kongens opfattelse, at kirken ikke var i stand til at foretage denne selvransagelse og renselse alene. Inspektionen af kirkens mandskab sigtede ikke alene på at frasortere skørlevned og falske profeter, men havde også karakter af kirkekamp mellem pietistiske strømninger og den gamle ortodoksi. Præsidenten for Danske Kancelli, J.L. Holstein, var – ligesom kong Christian 6. – grebet af den pietistiske vækkelsesbølge, som havde sit teologiske centrum i Halle. ¹⁴

Forordningen var ikke udtryk for en kortvarig indskydelse, og den blev heller ikke nogen tom lovtekst. Året efter fik den formelle rammer at virke i gennem oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet, som dramatisk udvidede centraladministrationens greb om det lokale kirkeliv. Det nye kollegium, som normalt blev kaldt Kirkekollegiet, blev formelt sidestillet med de øvrige kollegier og samlede under sig sager, som før havde sorteret under tre adskilte myndigheder.

Først og fremmest blev biskopperne, og især Sjællands biskop, erstattet af kollegiet som kongens øverste rådgi-

Fig. 1. Erik Pontoppidan (1698-1764), forfatteren til Sandhed til Gudfrygtighed, malet af ukendt kunstner 1740 (Frederiksborgmuseet).

ver i kirkelige forhold. Kirkekollegiet blev oprettet bag om ryggen på Sjællands biskop Kristen Worm, som først blev informeret, da kollegiet var en realitet. Hans efterfølger i embedet, Peder Hersleb, blev ganske vist medlem

af kollegiet, men under dets præsident J.L. Holstein på linie med de øvrige medlemmer, hvoriblandt en almindelig præst.

Det var meget behændigt og praktisk at J.L. Holstein også var præsi-

dent for Danske Kancelli – det var nemlig den anden instans, som overgav sit tilsyn med kirkelige anliggender til det nye kollegie. Holstein sørgede for kontinuiteten. Den tredje myndighed, som afgav indflydelse til kollegiet, var de teologiske professorer ved Universitetet, som siden kirkeordnanserne 1537 og 1539 havde haft til opgave at udøve censur. Nu blev centraladministrationen direkte censurmyndighed, således at Kirkekollegiets censur i tilfælde af uenighed vejede tungere end universitetets. Samtidig skulle kollegiet aktivt arbejde for udbredelsen af religiøs litteratur blandt undersåtterne. Det var kort sagt med forordningens ord Kirkekollegiets opgave »med største Flid at befordre Guds sande Kundskab og Frygt hos Undersaatterne, og giøre den imellem alle Indbyggere, Geistlige og Verdslige, høist fornødne Eenighed og en almindelige Rolighed fast og uryggelig«. ¹⁵ Kirkekollegiet skulle være instrument for fornyet reformation: »Den anden reformation«, hvor tyngdepunktet var forskudt fra stat og kirke til reformation af borgernes kristendomsforståelse.

Drivkraften bag oprettelsen af Kirkekollegiet var Andreas Hojer, som var generalprokurør – dvs. øverste juridiske ekspert i administrationen og den der forestod den praktiske udformning af forordningernes lovtekster. Det lå Hojer meget på sinde, at forordningerne – kirkelige såvel som verdslige – blev ført ud i livet. Således var han initiativtageren til oprettelsen af nogle nye embedsstillinger i lokaladministrationen – de såkaldte landfiskaler – som skulle styrke enevældens kontrol med, hvorledes de lokale embedsmænd bestred deres embede. Nu skulle Kirkekollegiet kontrollere, hvorledes præsterne og lærerne rygtede deres kald.

Hojer døde 1739, og dermed blev den mest dynamiske periode af Kirkekollegiets levetid afsluttet. Kort forinden

var Skoleforordningen af 23. januar 1739 blevet udstedt, som et resultat af det arbejde Christian 6. havde igangsat i Jubelåret 1736, da han nedsatte en skolekommission med Andreas Hojer som skrivende sekretær. Året efter var J.L. Holstein og biskop Hersleb blevet inddraget i arbejdet, hvorved Kirkekollegium og skolekommission stort set blev identiske. Skoleforordningen dekretede undervisningspligt for alle fra det 5.-6. år indtil konfirmationen. ¹⁶

Skoleforordningen var kulminationen på den statskirkelige reformkampagne 1736-39: forordningen skulle fuldbyrde den ønskede centraliserede indsats til borgernes oplysning og opbyggelse. Men forordningen gabte over mere, end der var ressourcer til centralt og vilje til lokalt. Uden skoleskat og lovbefalede lærerembeder blev meget ved det gamle. Men på trods af, at intentionerne bag skoleforordningen først blev realiseret et halvt århundrede senere, satte reformkampagnen i 1730'erne sig varige spor – ikke mindst gennem konfirmationspligten og katekismusundervisningen. Begivenhederne i kølvandet på reformationsjubelåret fandt således sted på tre planer 1736-39:

For det første i staten, dvs. vedrørende relationer imellem centraladministrationen (Kirkekollegiet) og hele kirkens rangfølge fra bisp til sognepræst og degn. For det andet i menigheden, dvs. vedrørende relationerne mellem præst og sognebørn. For det tredje i samfundslivet, hvor den enkelte borger måtte indstille sig på undervisnings- og konfirmationspligten.

De tre planer var sammenhængende: ikke alle borgere hilste konfirmationen velkommen, nogle søgte at undrage sig, men præsten følte sig med rette kontrolleret af en nidkær øvrighed og skulle indrette sig på de nye tilstande. Undervisning af sognebørnene efter den nye lovbefalede katekismus-

forklaring hørte hertil, og ensartet, almen udbredelse af den nye undervisning lå Kirkekollegiet meget på sinde. Erik Pontoppidans katekismusforklaring blev et brændpunkt i den anden reformation – et brændpunkt for intentionen om at skabe den uniforme, kristne medborger gennem ensartet, velkontrolleret forkyndelse og skærpet undervisning samt indlæring af obligatorisk pensum. Hvad var da sandhed til gudfrygtighed?

Ordet og skriften – oplysning og sandhed

»Seer jeg paa vore Forfædre, da synes mig, de gjorde meere, end de vidste, men vi vide meere, end vi gjøre«. Pontoppidan tog fat på arbejdet med den nye lærebog fra en historisk synsvinkel: »Nu leve vi i en Tiid, da verdslig Viisdom, og alle de Konster, som der paa grundes, ere opstegne til en høyere Grad, end vore Forfædre mueligt havde forestillet sig«. ¹⁷ Ingen i de verdslige videnskaber ville i samtiden tage til takke med fordums halve viden, skrev han i indledningen til førsteudgaven. En tilsvarende udvikling var både ønskelig og på tide vedrørende indsigten i »*Religionens Sandheder*« – Pontoppidan stillede sig til rådighed. Vi er vidne til en udviklingsoptimisme anno 1737 på pietismens grund, og ordene/begreberne lys – oplysning – fornuft – sandhed er da også ledemotiver i katekismusforklaringen.

Lys er en grundmetafor og oplysning var et grundbegreb. I 1700-tallet havde oplysningsbegrebet både en verdslig og en gejstlig dimension, og først i de sidste årtier af århundredet blev begrebet afgørende sekulariseret, således som vi finder det hos Kant. ¹⁸ Hos Pontoppidan er begrebet dobbelt: Lyset er da »vore Tidens Fordeel frem for vore Forfædres«. Mørket og tusmørket kan nu lades tilbage. Ved siden af den-

ne verdslige og intellektuelle dimension af oplysningen har sandhedens lys og den sande oplysning også en anden religiøs betydning hos Pontoppidan.

På spørgsmål om, hvad »ordet« udvirker hos dem, der omvender sig og giver evangeliet rum i hjertet, falder svaret præcist: *Oplysning*, dvs. levende kundskab og kraftig overbevisning om de guddommelige sandheder. ¹⁹ Men sig mig – fortsætter Pontoppidan samme sted – sig mig den egentlige forskel på menneskelig lærdom og guddommelig oplysning?

I det efterfølgende centrale svar, som sikkert har voldt mange konfirmander kvaler under overhøringen, skelner han mellem *lærdom*, som ved fornuft og flid læres af ordet, mens *oplysning* virkes af ordet. Lærdom har alene til huse i hjernen og er »en blot historisk Kundskab«, mens oplysning indtager hjertet. I skellet mellem lyset i hjernen og hjertets oplysning finder vi 1700-tallets dobbelte oplysningsbegreb skarpt formuleret: Lyset har både en fornuftsbetingsbeting og en ubegribelig, følelsesmæssig dimension. Der er en afgørende forskel herimellem, men ikke nødvendigvis nogen modsætning eller konflikt – tværtimod. Den religiøse oplysning er den centrale forudsætning for individets genfødsel, dvs. »*Opvækkelse af den aandelige Død, Omvendelse og Oversættelse fra Mørket til Lyset, fra Satans Magt til Gud*«. ²⁰

Vi er her ved selve kernen i Pontoppidans lærebog: hjertets oplysning medfører genfødsel af et nyt menneske – »i Forstanden et nyt Lys, i Viljen en ny Længsel, Lyst og Kraft«. ²¹

Ordet er det magiske grundbegreb bag lærebogens forskellige temaer – og helt stringent er indholdsbestemmelsen heraf udgangspunkt for Pontoppidans katekismusforklaring:

»1. Kiære Barn, vil du ikke gierne være lykkelig paa Jorden, og salig i

Himmelen? Jo, kunde jeg ikkun blive det.» Sådan indledte Pontoppidan *Sandhed til Gudfrygtighed*, og fortsatte, at vejen til salighed blev vist af Guds ord, som man kan kende ved hjælp af skriften – den hellige skrift. Men skriften hører menneskene til, og spørgsmålet om, hvem der skrev Bibelen, melder sig. Selv om de hellige profeter og evangelister var besjælede af Gud, så var de dog mennesker, som skrev. Fra første færd springer det historiske tema i øjnene hos Pontoppidan – skismaet mellem historisk sandhed og guddommelig sandhed.

Den første tvivl, som menigheden skulle overkomme, var da, om »*just denne Skrift, som vi have, er det sande Guds Ord?*« Pontoppidans svar beroede i sidste instans på »ordet« selv, på dets virkning og fremgang i verden »uden Tvang, og menneskelig Magt«, og på dets overnaturlige virkning i hjertet hos den enkelte. Der var således forskel på skrift: ved siden af den sande, hellige skrift, »ordet«, fandtes al mulig anden skrift og overlevering såsom »*gammel Meening, Ordsprog, Vedtægt og Sædvane*«, dvs. historier, som man ikke kunne bygge noget på. Den forældede historiske overlevering kunne kasseres og erstattes af ny viden og videnskab, mens overleveringen af »ordet« bestod.

Kommet så vidt, kunne Pontoppidan stille det centrale spørgsmål: »*Hvorledes omgaaes man da ret med Guds Ord?*«. Svaret var enkelt: – når man først sukker til Gud om hans ånds *oplysning*, og dernæst *læser* med andagt og alvorlig eftertanke – så omgås man ordet ret. Man skal læse, men man skal læse for at stille sjælens hunger, ikke kødets nysgerrighed, og man skal ikke vride ordene efter egen mening, men søge »*u-partisk deri den Sandhed, som er til Gudfrygtighed, og prøve sit eget Hierte derefter*«. ²² Af hvem skulle Skriften læses? Af alle: »*Alle har ikke alleneste Frihed og Ret-*

tighed til at læse Skriften, men det er dem endog befalet som en Pligt, ja det er i sig selv en guddommelig Velgierning, som enhver Christen med Taksigelse og Glæde flittig bør betiene sig af til sin Velfærd i Tid og Evighed«. ²³ Den rette kristendom – Sandhed til Gudfrygtighed – beroede på den enkle, umiddelbare relation:

Ordet – [skriften – læsning] – Hjertet

Skriften var ene og alene det medie, der transmitterede ordet til læseren, ligesom læsningen med øje og hjerne tjente til at transmittere ordet til hjertet, hvor den sande oplysning blev udvirket. Resultatet var imidlertid afhængigt af processen: Ingen sand oplysning uden indlæring – hjernens lærdom var til en vis grad forudsætning for hjertets oplysning og dermed for skabelsen af det nye kristne individ. Læsefærdighed var mindstekravet – et afgørende skridt på vejen mod salighed.

Før vi vender os mod Pontoppidans lære om næstekærlighed og medborgerskab, skal vi kort undersøge, hvordan den nye forklaring adskilte sig fra de tidligere katekismusforklaringer: hvorvidt Pontoppidan repræsenterede en ny tidsalder, som han selv hævdede.

Hustavlens tugt

I 1636, i hundredåret for Reformationen i Danmark, havde en vejledning i katekismen forladt trykpressen. Den var skrevet af biskop Hans Poulsen Resen. I indledningen slog han fast, at præstens pligt til undervisning i katekismen og overhøring af menigheden var blevet fastlagt allerede ved Reformationens kirkeordinans og siden styrket af forordninger, således Christian 4.s forordning af 27. marts 1629, der fastlagde at unge først måtte del-

Fig. 2. Maleren Bjørn Holgersen fik i 1734 70 Rdlr. for at udsmykke kirkeskibets loft i Jannerup, som ligger i Thy, få kilometer fra Vesterhavet. Han valgte at inddele skibets bjælkeloft i 45 felter – tre på tværs og femten i skibets længde. To felter over prædikestolen blev alene udsmykket med en himmelblå farve, mens han malede 43 allegoriske, pietistisk inspirerede emblemer i de øvrige. I 1845 kopierede R.H.Kruse, sognepræst på Fur, Jannerup kirkeloft til brug for et restaureringsforslag, som imidlertid ikke fandt støtte. Kirkeloftet blev revet ned og erstattet omkring 1870, men Kruses fine gouacher findes stadig på Nationalmuseet. Fra en visuel vinkel giver de et indblik i den pietistiske strømning i 1730'ernes Danmark. Emblemernes metaforer og symboler udmales i et landskabeligt rum med åben himmel. Hjerte og lys er helt centrale metaforer, som varieres og kombineres i forhold til forskellige bibelske skriftsteder, som citeres på latin. Ni emblemer er valgt som eksempler på det pietistisk inspirerede billedsprog, som menigheden i Jannerup under søndagsprædikenerne i 17- og 1800-tallet har funderet over. Selv om emblemerne blev malet før Pontoppidan skrev sin katekismeforklaring, så kan de tolkes i Pontoppidans sprogbrug. Hvis kirkegængerne kunne deres »Pontoppidan« udenad, så kunne de også sætte ord på emblemerne. (Danmarks Kirker 12, Thisted Amt. Billederne fra Topografisk antikvarisk Arkiv, Nationalmuseet). På emblemet fra Jannerup kirkes loft ses en bogstol med en opslået bog, hvori der står: *verbum Domini* (Herrens Ord). Nedenunder skriftstedet: *Scrutamini scripturas. Joh. 5, 39* (ransager skrifterne). Ordet og skriften som vejen til oplysning og sandhed. Med Pontoppidans ord: »Af hvem skal Skriften læses? Af alle, og altsaa ikke alene af Lærerne, men og af Tilhørerne,« (§21) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

tage i nadveren, når de kunne gøre rede for deres børnelærdom og Luthers spørgsmål. Således ifølge Resen »staar intet tilbage uden at sligt skal føris i brug«. ²⁴ Også Resen havde anset sin bog for at være en ny begyndelse. Hvorledes skulle øvelse i katekismen da drives ifølge Resen?

Bogen var inddelt i fire sektioner, hvor den første lærte om kirketugten,

dvs. hvad man skulle gøre sabbat og hviledag. Hvornår man skulle indfinde sig i kirken i forhold til kirkeringsnogens faser osv. I den anden del »hvorledes det inderlige og åndelige bør altid være hos det udvortes og legemlige« førtes krigen generelt mod kødets, verdens og Djævelens fristelser, mens tredje del omhandlede altergangen. Fjerde del »om gudfrygtigheds daglige

øvelse, *besynderlig morgenbøn*« regulerede det daglige liv.

Resens katekismusøvelse var ikke nogen forklaring af Luthers katekismus, men en tilbygning, som redegjorde for, hvordan man skulle skikke sig som kristen. Når man havde lært selve katekismen, dvs. Loven, Trosbekendelsen, Bønnen, Sakramenterne og Hustavlen, så skulle man indskærpes kirketugten, de daglige bønner osv. Vejledningen var en levnedsforskrift, og i realiteten var den en udbygning af hustavlens pligtlære.

Flere af 1600-tallets udlæggelser af katekismen udkom stadig i begyndelsen af 1700-tallet, eksempelvis i 1704 Villads Nielsøns *Aandrige og opbyggelige Skrifter over den gandske Catechismum* – et genoptryk af bl.a. *Catechismi Postebud oc Breftdragere som frembærer nogle himmelske Konge-Breve efter Huus-Taflens Indhold, med Undervisning hvorledis en hver i sit Embede og Stand skal skicke sig*, som udkom første gang i 1682. Hvert himmelbrev underviser en stand eller embede, dvs. pligter for enker, for børn og unge, for tjenere og øvrighed. Hustavlen var central for de fleste tilbygninger og kommentarer til Luthers lille katekismus i 1600-tallet.²⁵

Fra omkring 1720 steg ikke alene antallet af katekismusudgivelser og forklaringer af katekismen – de skiftede også karakter. Formen med spørgsmål-svar fandt udbredelse, og der var for en dels vedkommende tale om lokalt præget undervisningsmateriale, såsom Christopher Mummets *Undervisnings Spørsmåale for at forstaae D. Morten Luthers liden Cathechismus, endeel brugte i Aalborg Stift af Bisco-perne Foss, Bornemann, Bircherod, men mestendeel samlede efter M. Frandtz Thestrup, hans overhørelses Maade i Visitatzerne*, som udkom 1721, 1734, 1737. Det var disse lokale tiltag, som Pontoppidans Forklaring afskaffede efter 1737. Dertil kom over-

sættelser af tyske vejledninger – først og fremmest den pietistiske inspiration.

I 1728 udkom oversættelsen af Speners katekismusforklaring på Missionskollegiets trykkeri. Samme år brændte en del af København, bl.a. Missionskollegiet, hvis trykkeri efter branden blev flyttet til Vajsenhuset. Med reorganiseringen af Vajsenhusets trykkeri og bogbinderi blev der skabt et effektivt produktionscentrum for religiøs litteratur, som i særdeleshed blev aktiveret ved udbredelsen af Pontoppidans Forklaring, hvilket jeg vender tilbage til neden for.

Speners bog var i form og indhold forbilledet for Pontoppidans katekismus, men Speners tekst var både lang og oversættelsen knudret. Pontoppidan valgte at fastholde Speners opbygning af Forklaringen i spørgsmål og svar, men skrev teksten om, og samtidig valgte han med en vis symbolværdi at afskaffe hustavlen, som stadig var en selvstændig tekst i Speners bog: Hustavlens verden hørte nu fortiden til.

»Attrå efter velfærd«. Egenkærlighed, næstekærlighed og medborgerskab

Med Hustavlens afskaffelse blev en selvstændig gennemgang af standsamfundets lydighedspligter holdt ude af den forordnede lærebog. Tilbage var alene gennemgangen af pligterne ifølge de ti bud, hvor pligter i stat, husstand og familie hører med til forklaringen af det fjerde og det sjette bud, dvs. i den såkaldte »anden Tavle«.²⁶ Den »første Tavle« består af de tre første bud, hvoraf summen er »Kærlighed til Gud«, mens svaret på spørgsmålet »Hvad er kortelig Indholden af den anden Tavle?« lyder: »Kierlighed til os selv og vor Næste«. Det er i den anden tavle, at vi skal søge Pontoppi-

dans sociallære, der ganske overraskende tager sit udgangspunkt i kærligheden til os selv – i egenkærligheden.²⁷

Egentlig er det ganske konsekvent at begynde med næstekærlighedens forudsætning jfr. Matth.22.39. »Du skal elske din næste som dig selv«, og det er da kateketens første spørgsmål: »Er det da ret at elske sig selv?«

Ja – falder svaret uden tøven, så længe egenkærligheden vel at mærke er ordentlig og uskyldig, men hvori består den ordentlige og uskyldige egenkærlighed?: »I en af Gud indplantet Attraa efter at befordre sin sande Velfærd og Salighed«. ²⁸

Begrebet velfærd er nyt og værd at hæfte sig ved, da det bliver centralt i Pontoppidans sociale ordforråd. Men først skal vi have adskilt egenkærlighedens gyldighedsområde mellem sjæl og legeme. Det kan ikke overraske, at sjælen kommer først i omsorgen for sig selv; men »Maa jeg da ogsaa sørge for Legemet?«, bliver der spurgt: »Ja, i sin rette Orden og til Nødtørft« lyder det fyndige svar.²⁹

Nøglen til forståelsen af næstekærligheden og medborgerskabspligterne hos Pontoppidan er egenkærligheden: Skriftens positive formulering – man skal behandle sin medborger, eller næste, som man selv ønsker at blive behandlet – vender Pontoppidan om: »Naar jeg sætter mig i Næstens Sted, og betænker, om jeg af ham vilde slaaes, bandes, bedrages, bestiæles, bagtales, og det i min Egen-Kiærlighed siger nej, er den mig en Regel for Kiærlighed imod min Næste«. ³⁰ Ved dette kunstgreb etableres et individ, som ganske vist er behæftet med arvesynd og bestandigt står i fare for at søge den uordentlige egenkærlighed, men alligevel er et socialt individ i kraft af sin positive egenkærlighed eller selvopholdelsesdrift. Det utopiske krav om næstekærlighed bliver i denne minimal version til en social mulig-

hed: der åbner sig et perspektiv for at forbinde jordisk velfærd med himmelsk salighed.

Ved at gøre egenkærligheden til nøglebegreb i indledningen til forklaringen af den anden tavles bud betrødte Pontoppidan den samme vej, som filosoffen og samfundsteoretikeren Jean-Jacques Rousseau senere udforskede i 1750'erne i afhandlingen om ulighedens oprindelse (1755) og sammenfattede i *Samfundspagten* (1762): skellet mellem den positive, samfundsdannende egenkærlighed »amour de soi« og den negative, akkumulerende »amour propre« – egoismen. Hvor medfølelsen – »pitié« – med lidende medborgere udsprang af »amour de soi« førte den egoistiske »amour propre« mennesket til dets jordiske syndefald – til ulighedens lænker og den sociale krigstilstand, hvor borgerne påfører hinanden lidelse. Rousseau udfoldede ikke sin socialantropologi og moralfilosofi i et teoretisk tommrum, men byggede på strømninger i tiden.³¹ Det er i denne sammenhæng, man må se Erik Pontoppidans arbejde i 1730'erne: Med viden om og interesse for samtidens teologiske og intellektuelle strømninger forsøgte han at modernisere undervisningen, at bringe den på fod med samtidens landvindinger på andre områder. Resultatet fremstår som en kombination af moralfilosofi med pietismens syndsbevidste krav om aktiv indgriben, handling og viljestyrke: Det er det 18. århundredes nye, selvberørende sociale individ man skimter i Pontoppidans genfødte, kristne menneske.

Udbredelse og anvendelse af »Sandhed til Gudfrygtighed«

Kongen bød, at Pontoppidans katekismusforklaring skulle bruges i alle kirker og skoler samt ved privat undervisning i Danmark og Norge.³² Spørgsmålet er derfor ikke, om den

Fig. 3. Hånd fra sky holder hjerte, hvori der er et billede af et menneske: *Cor novum tibi dono. Ps. 51, 12 (jeg giver dig et nyt hjerte). Det nye hjerte rummer det nye menneske, eller med Pontoppidans ord: »Igienfødselen er en aandelig og indvortes Guds Gerning i Menniskets Hierte, hvilket da fødes paa ny (...) eet nyt Hierte, en nye Aand, et nyt Menniske, eller et nyt Creatur.«* (§488) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

blev udbredt – for det gjorde den; men hvordan den blev udbredt.

Som tidligere nævnt fik Vajsenhusets trykkeri eneret på trykningen af bogen 19. juli 1737. Privilegiet forpligtede trykkeriet til at hamle op med efterspørgslen på katekismusforklaringen til en fast pris af 10 skilling dansk samt levere 1500 eksemplarer årligt til uddeling blandt fattige. Det fremgår af Vajsenhusets direktionsforhandlinger, at et normalt oplag på en opbyggelsesbog var 2000 stk.³³ Det var næsten et helt oplag, der skulle doneres, hvilket giver et indtryk af den kæmpeordre Kirkekollegiet afgav til trykkeriet: »at der af bemeldte Catechismi Forklaring, som Auctoritate publica i begge Kongeriger til Ungdommens Underviisning skal introduceres, et anseeligt Quantum idelig maa være i Forraad«.³⁴

Trykkeriet fik nok at se til – i 1743 nævner Erik Pontoppidan *en passant* i et brev til Kirkekollegiet angående stridigheder omkring bogens brug, at

Vajsenhuset indtil da havde afsat 70.000 eksemplarer, dvs. mere end 10.000 om året.³⁵ Pontoppidans bog var kort sagt fast arbejde på trykkeriet på Nytorv, og det blev den ved med at være i årtier: Listen over forskellige bevarede udgaver er imponerende: Fra 1700-tallet er mere end 40 forskellige udgaver bevaret.³⁶

Den første udgave fra 1737 blev sat med en normal, rimelig stor satstype, men allerede året efter udkom forklaringen i en lille tættrykt udgave. Den samme tekst fyldte i denne og de følgende årgange 160 oktavsider mod 1737-udgavens oprindelige 228 sider. Det var ikke nogen heldig udvikling for en skolebog, men det var økonomisk og måske også nødvendigt: Papir var stadig en mangelvare.

Det store salg af bogen skyggede i de første år over forpligtelsen til uddeling af gratis eksemplarer til de fattige. Vajsenhuset overholdt ikke forpligtelsen, og det var heller ikke præcist formuleret, hvordan og hvornår uddelin-

gen skulle foregå. Et nyt rescript satte tingene på plads den 11. maj 1742: Hvert tredje år skulle 4.500 eksemplarer af bogen uddeles blandt Danmarks og Norges Stifter, hvorefter biskoppen skulle fordele bøgerne blandt kirkerne i det enkelte stift samt se til, at de

mest trængende og lærevillige fik bøgerne: Bøgerne fra den første treårsperiode var forfaldne til øjeblikkelig uddeling, mens proceduren for hovedparten af bøgernes vedkommende skulle gentages i 1744ff. efter følgende fordelingsnøgle:

Stift	Kirker	Katekismusforklaringer for det første Triennium	Katekismusforklaringer for de følgende Triennia
Sjællands Stift	454	653	700
Fyns og Lollands Stift	316	455	488
Aarhus Stift	325	468	501
Ribe Stift	277	399	427
Viborg Stift	220	317	339
Aalborg Stift	214	308	330
Aggershus Stift	275	396	424
Christiansand Stift	156	225	241
Bergens Stift	220	317	340
Trondhjems Stift	232	334	358
Sum	2689	3872	4148

Selv om der knap var to gratis bøger til hvert sogn, så fremstår Kirkekollegiets intention krystalklart: Bogen skulle ud i hver en krog af Norge og Danmark.³⁷ Men hvordan skulle katekismusforklaringen bruges? Hvad skulle præsten, eller skolelæreren, hvis en sådan fandtes, stille op med de mange spørgsmål og svar?

Pontoppidan havde i selve bogens indretning og udstyr markeret med streger i marginen hvilke stykker, der blot skulle læses, men ikke læres uden ad af de tungnemme, mens de flittige ikke skulle gå noget stykke forbi. Stregsystemet reducerede indlæringsstoffet med ca. en tredjedel. Man kunne umiddelbart få det indtryk, at de kommende samfundsborgere i Norge og Danmark blot havde fået endnu en byrde pålagt fra kollegieadministrationen i København, nemlig at lære godt hundrede sider udenad, men det var faktisk hverken intentionen fra

centraladministrationen, dvs. Kirkekollegiet eller Pontoppidans side. I reskriptet, der indførte den nye katekismusforklaring som obligatorisk stof, gøres nogle bemærkelsesværdige pædagogiske overvejelser. Faktisk fremgår det, at det *ikke* var meningen, at ungdommen skulle kunne aflire forklaringen ord til andet – hensigten var, at de forstod indholdet og kunne gengive det med deres egne, enfoldige ord: »*det er alt for meget befunden, at Ungdommen kan lære Ordene uden ad, og dog ikke vide det ringeste af Meningen eller Sagen, naar de tilspørges*«. Så det er præstens eller lærerens pligt, at lære de unge meningen, og »*altid og hver Gang lade den Svarende sige med egne Ord, hvad det var, han svarede, for at see, om han forstaaer Noget deraf*«. ³⁸

Intentionen om et skifte fra udenadslære til forståelseslæsning blev på denne måde dekretet ved lov i for-

bindelse med den nye katekismusforklaring.

Så vidt intentionen fra Kirkekollegiet, men der var langt fra intention til virkelighed, så længe de eneste pædagogiske vejledninger var at finde i lovteksterne vedrørende skoleholdere og katekismeindlæring. For at råde bod på den tilstand udarbejdede Erik Pontoppidan en *Kort og eenfoldig Underviisning for Skoleholderne, Om den Maade, paa hvilken de best kunde lære Børn at læse i Bøger, saa og ved barnagtige Ord begynde at tale med dem om GUD og hans Villie til vor Salighed*, som udkom i Bergen 1748, men alene er bevaret i et anonymt optryk med samme titel hos bogtrykker Andr. Hart. Godiche i København 1763.³⁹

Teksten henvender sig stadig til de norske skolemestre, men indholdet er en generel undervisningsteknik og pædagogik, som rummer Erik Pontoppidans opgør med »den almindelige Maade, nemlig at lade hvert Barn sidde med sin ABC Bog i Haanden og af Skolemesteren anviises til at kiende Bogstaverne«, en metode, der rummer megen tidsspilde, fordi børn er letsindige og ikke selv kan holde sammen på tankerne, så »naar Skolemesteren har een for sig, da leger, snakker eller sover den anden; saa viises hermed en vis og let Maade efter hvilken de alle paa een gang kunde have under Opsiun i Arbeid og Munterhed« – nemlig den trykte alfabetiske tavle, sammenfoldet vedlagt i bogen til opklæbning på væggen uden for børnenes rækkevidde, hvorefter alle kunne råbe bogstaverne i kor.

Først læres bogstaver, siden stavelser, hvorefter stavelserne sammensættes til ord: »Den Øvelse at læse inden i Bogen maa ikke hastig forlades og omskiftes til at lære uden ad; thi derved skeer stor Skade og mange Børn komme derover aldrig til nogen Færdighed«. ⁴⁰ Nu er det, at *Sandhed til Gudfrygtighed* atter kommer på banen, for

Pontoppidan foreslår, at begyndelsen til læsning – efter at de to første stadier er tilbagelagt – gøres ved hjælp af hans egen bog, nemlig de sidste sider »*Kort Begreb af den saliggjørende Sandhed*«, hvor bogstaverne er noget større og stykkerne ikke alt for store – på følgende måde: »*Efter at et Barn har læst et lidet Stykke, eller nogle Ord af et langt Stykke, da peger Skolemesteren paa et andet Barn og lader det gjøre ligesaa: men for at holde dem alle i Agtsomhed lader Skolemesteren dem ikke vide hvem hernæst skal læse og springer snart til det tredie eller siette, snart til det første Barn igien: dog udvælges i Begyndelsen helst de Børn til Forlæsere som bedst kunde komme af sted. Ved denne Methode giøres i kort Tiid stor Fremgang*«.

Hvad stod der da i den tekst, som Pontoppidan ville, at børnene skulle læse som den første? Afslutningen af katekismeforklaringen var en punktvis opstillet bibelhistorie med skabelse, tvedeling af Himmel og Helvede, Paradis, Syndefald, Frelseren og Frelsen – den mulige personlige frelse: den sande omvendelse, som medfører, at man »*opvækkes af sin aandelige Død, igienfødes til et nyt Liv, erlanger igien det tabte Guds Billede, nyt Lys i Forstanden, nye Lyst og Kraft i Villien, et forandret Sind og Hierte*«. ⁴¹ Porten til det skrevne ord skulle med det samme åbne øjet for det nye menneske, sand oplysning, vilje og velfærd.

Man kan se Pontoppidans lille undervisning for skoleholderne som et »tillæg« til forklaringen af katekismen og et forsøg på at udbrede dens virkning til en yngre aldersgruppe end den ungdom, som var den egentlige målgruppe for bogen. Derom skrev Pontoppidan i et lille kapitel med titlen »*Erindring om hvor vanskeligt det er, at tale med Børn paa en forstaaelig Maade efter det Barnagtige Begreb*«. ⁴²

Barnet og barndommen havde biskop Pontoppidans bevågenhed her

Fig. 4. Solen lyser på et hjerte med rødder og grene: Cresco. Luc. 8, 15 (jeg vokser). Hjertet er metafor for det genfødte menneske, som rodfæstes og trives, eller med Pontoppidans ord »De, som annamme Ordet i et villigt Hierte, og bære Frugt i Taalmodighed, det er, de som omvende sig, og troe Evangelium, hvilket er en Guds Kraft til saliggjørelse, men ikkun hos dem, som troe«. (§482) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

ved midten af 1700-tallet: Det var med opdragelsen af barnet fra den tidlige alder, at det nye kristne menneske skulle opstå. Det var imidlertid vanskeligt at tale med børn, og formodentlig var forsøget på barnlige samtaler også noget nyt. Det stod imidlertid biskoppen klart, at man nødvendigvis måtte tilpasse ord og begreber til den barnlige forståelseshorisont, for skete det ikke, da havde barnet ikke lært mere »end nogle blotte Ord, som det vænner sig til at spille med i Munden, foruden mindste Smag og Følelse i Hiertet, af hvilken Barndoms Vane siden reyser sig den døde og sandseløse Christendom, som er saa almindelig blant gamle og unge«. ⁴³

Med krum hals kastede Pontoppidan sig da ud i »Barnagtig Samtale med smaa Børn om aandelige Ting« – en tekst beregnet som forlæg for opdragelse af børn på fire til fem år. Han forsøger at ramme en barnlig, naiv sprogtone som form for en ikke specielt barnagtig udlæggelse af sjælens

kvaler mellem den dejlige Himmels og det fæle Helvede, ledende frem til: »See, kiere Barn! dette er saaledes en kort og eenfoldig Underviisning om Gud og din Saligheds Sag. Har du lyst til at vide mere derom, saa gak flittig i Skole og merk paa Skolemesterens Ord. Lad ham lære dig at læse i Bøger, særdeles i de Bøger, som kaldes Catechismus og Bibelen. Det er Guds eget Ord: Deraf kandst du faae langt bedre Kundskab og Forstand paa alle disse Ting«. ⁴⁴ Ordet og læsningen var næste uomgængelige skridt.

Modtagelsen af »Sandhed til Gudfrygtighed«

At en ny lærebog, som tog stilling til samtidens teologiske stridsspørgsmål og brød med hustavlens patriarkalske tugt, måtte vække modsigelse og endda modstand var uomgængeligt. I Århus angreb stiftsprovst Fr. Nannestad bogen fra prædikestolen og ville have

den brændt,⁴⁵ men anvendt blev den alligevel. Erik Pontoppidan sammenfattede bogens modtagelse i et brev til Kirkekollegiet således: »*Hvorledes Publicum optoog det er bekiendt, nemlig Allmuen rettede sig på hvært stæd efter dens geistlige Forstanderes adskillige Smag*«. ⁴⁶ Det var præsternes dom, der var afgørende for menigmands mening, og blandt de skeptiske præster var der en enkelt, som gav modstanden mæle: Niels Tøxen, som var præst i Verst og Bekke i Andst Herred, nogle mil fra Kolding.

Da biskop H.A. Brorson på landemøde i Ribe 1742 havde indskærpet præsterne deres pligt til at anvende den forordnede katekismusforklaring greb Tøxen pennen og klagede over, at Pontoppidans Forklaring »*haver i sig megen Surdej, som lettelig kan gøre den ganske Dej sur, det er, fordærve den ganske christelige Lærdom, naar den i Menighedens, besynderlig de unges, Hjerter bliver indplantet*«. ⁴⁷ Tøxen giver et indblik i en samtidig gejstlig læsning af Pontoppidans begrebsanvendelse.

Det er den gode egenkærlighed, som for Tøxen var roden til alt ondt i Pontoppidans bog. Tøxen kunne ikke finde egenkærligheden befalet i den hellige skrift, og han anser den for at være Pontoppidans opfindelse: »*Og hvor stor Behag han finder i denne sin Kunst, kan man deraf mærke, at han paa adskillige Steder igientager det samme, besynderlig i Indholdet af den anden Tavle, hvor han svatser hel unyttelig om den ordentlige Kjærlighed til sig selv*«. ⁴⁸

Baggrunden for Tøxens ophidselse over egenkærligheden er de følger, den får for det kristne menneskesyn: nemlig, at det hos Pontoppidan bliver muligt for mennesket på en måde at holde Guds lov – den lov som i sin yderste strengthed kræver betingelsesløs næstekærlighed. Det var en uhyrlighed, at mennesket, hvor omvendt og gen-

født det end måtte være, ikke længere var fuldstændigt afmægtigt. Når dertil føjes Pontoppidans oplysningsbegreb, blev perspektiverne så uoverskuelige for Tøxen at de i sidste ende førte til hans afsked som præst: Tøxen protesterede mod Pontoppidans centrale skel mellem menneskelig lærdom og guddommelig oplysning. Ikke uden grund fandt han, at lærerens rolle blev formindsket ved skellet mellem lærdom, som ved fornuft og flid læres af ordet, mens den afgørende, guddommelige oplysning umiddelbart virkes i hjertet af ordet. Det nye genfødte menneske var ikke et resultat af præstens tugt og lære, men af det enkelte menneskes antagelse af ordet i hjertet, af personligt valg og virke.

Klagepunkterne var mange og lange, men de handlede alle om det samme tema: Pontoppidan »*tilskriver* (i katekismusforklaringen) *Menneskene alle Ting, ja endog i højeste Grad, nemlig at de kunne fuldkomme Guds Villie baade efter Loven og Evangelium*«. ⁴⁹

Pontoppidans genfødte, kristne borger – »*et nyt Menniske, eller et nyt Creatur*« – var for Tøxen en farlig entusiast: »*Menneskene skulde have Af-sky for Enthusiasteri og holdes inden Lydigheds Grænser*« af ordets forkyndelse – af præsten. ⁵⁰

Biskop Brorson var den første instans, som behandlede Tøxens klage og følgelig skulle tage stilling til det nye nøglebegreb: den ordentlige egenkærlighed, og han forsøgte at overbevise Tøxen i et brev: »*Hvo tilstaar ikke gjerne, at den uordentlige Egenkjærlighed er Kilden til al Jammer, som er paa den ganske Jord og i det dybe Helvede; men derimod er det ogsaa vist, at den ordentlige Egenkjærlighed baade hindrer ubeskrivelig meget ondt og befordrer ligeledes det gode, hvorfor ogsaa Guds forjættelser og Trusler grunder sig derpaa*«. ⁵¹

Nuvel, Tøxen ville have skriftsteder, ikke argumenter, og sagen måtte eks-

Fig. 5. Et bevinget hjerte flyver bort fra et dødningehoved mod solens lys: Vivo. Phill. 1, 21 (jeg lever). Genfødslen er med Pontoppidans ord: »Omvækkelse af den aandelige Død, omvendelse og Oversættelse fra Mørket til Lyset, fra Satans Magt til Gud«. (§487) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

pederes videre til den nye statskirkelige centralmyndighed: Kirkekollegiet. Her blev sagen reelt henlagt og nedprioriteret, fordi det ikke stod kollegiet klart, om det var en verdslig sag for domstolen om ulydighed mod kongens befalinger, eller en teologisk strid for Universitetet. I stedet for at afgøre sagen, blev Tøxen tvunget fra sit embede, og en ny præst udnævnt, således at Pontoppidan kunne blive læst af menigheden i Verst.

Efter disse begyndervanskeligheder blev der officielt ro om lærebogssituationen, og det eneste knæfald for kritikken blev tilladelsen til at udgive en forkortet version af katekismusforklaringen i 1771 under Struensee. Det var præsten og medlemmet af det herrnhutiske brødreresocietet i København Peder Saxtorph, hvis bøger havde betydning i vakte kredse, som redigerede *Udtog af Erik Pontoppidans Forklaring, til de Enfoldiges Nytte udtaget*. Udtoget skar radikalt ned på omfanget af spørgsmål og svar, men fra 1785 kom den i et »forøget og for-

bedret Oplag«, hvor Saxtorph anonymt vendte tilbage til en mere udførlig gengivelse af Pontoppidans tekst, deriblandt skellet mellem den ordentlige og uordentlige selvkærlighed. I København udkom denne version frem til 1798, og det blev denne udgave af udtoget som fik et langt udgivelsesliv, fordi den var grundlag for de norske Pontoppidan-udtog i 1800-tallet.

Afløsningen af »Sandhed til Gudfrygtighed«

Under kulminationen af de rationalistiske strømninger i de første år af Den franske Revolution blev arbejdet indledt med at skaffe en ny lærebog: Biskop Nicolaj Balles *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler* leverede det færdige resultat i 1791.⁵² Samme år blev Kirkekollegiet, der havde mistet sin direkte indflydelse under Struensees administrative reformer, endeligt nedlagt, og Danske

Kancelli fik formelt sit ansvarsområde fra før 1737 tilbage.

I 1794 blev Balles Lærebog forordnet som almindelig og obligatorisk læsning. Pontoppidan var afløst – i det mindste officielt. Indførelsen af Balles lærebog blev optakten til en lang række konflikter – fortrinsvis i Norge, på Bornholm og i Jylland – mellem den statskirkelige magt i København og lokale menigheder i periferien.⁵³ Stridighederne udspandt sig nu ikke blot mellem præster lokalt og centralt, men mellem almue og øvrighed – mellem borger og stat.

Menigheder holdt deres børn fra skole (og fra biskop Balle), mens de mødtes privat omkring Pontoppidans forklaring og hans udgave af Kingos salmer. Det var ikke længere, som Pontoppidan havde skrevet i 1742, at »*Allmuen rettede sig på hvært stæd efter dens geistlige Forstanderes adskillige Smag*« – omvendelsen havde sat sig spor. Den selvsamme bog, som var blevet udbredt i kraft af kongelige reskripter, kunne nu hverken afløses ved lov eller dom i sogne, hvor den havde medvirket til »*nye Lyst og Kraft i Villien, et forandret Sind og Hierte*«.

Særligt voldsomt gik det for sig blandt »de stærke jyder« på Kolding-, Horsens- og Vejle-egnen. Det var ikke langt fra det sogn, hvor pastor Tøxen havde kæmpet mod Kirkekollegiet og frygtet for Pontoppidans »*enthusiasteri*«. Dengang havde det været myndighederne magtpåliggende at gennemtvinge katekismusforklaringen med dens pointerende af forståelseslæsnings nødvendighed. Nu havde øvrigheden tabt kontrollen med læsningens brug og meningen med det hele. Selv med bøder og arresthus var det ikke muligt at drive de vakte bort fra anvendelsen af Pontoppidans lærebog, og fejden kulminerede med den såkaldte »*store Pontoppidan-adresse*« – en ansøgning fra Øster-Snede Sogn til Kancelliet 1835 – støttet med underskrif-

ter fra hele landet – om fri religionsøvelse.⁵⁴

Sandhed til Gudfrygtighed var blevet et symbol for uafhængighed af de statskirkelige myndigheder, for retten til udøvelse af det personlige gudsforhold i menighedslivet. I lyset af katekismuskampene er det på sin plads at kaste et blik i Pontoppidans forhadte afløser: Biskop Balles lærebog, som på afgørende punkter vedrørende det sociale menneskesyn lå i forlængelse af sin forgænger.

Et par eksempler fra Balles lærebog kan illustrere det: Om pligterne imod os selv, hedder det hos Balle 1791: »*Vi ere pligtige at elske os selv, saa at vi fornemmeligen bære Omsorg for vor Siæls Lyksalighed, men ogsaa tillige have Omsorg for vort Legems sande Gavn, saavel som for vor timelige Velfærds lovlige Befordring, i overeensstemmelse med Guds Forskrift og Villie*«.⁵⁵

Hos Balle udfoldes det, hvad egenkærligheden i sin konsekvens medfører – hvad timelig velfærd er for noget, nemlig: »*Omsorg for vor timelige Velfærd*« består i »*a) Vi maae stræbe at forøge vor Velstand, baade ved Flid i vort lovlige Kald, og ved en klog Spar-sommelighed, saavel til Nytte for os selv, som for at kunde komme andre til Hielp i deres trang. b) I vor Stræbsomhed efter Velstand bør vi vogte os for at henfalde til ulovlig Vindesygge eller til Gierrighed, og ei tragte efter Rigdom, som ofte misbruges til Hofmod og Overdaadighed*«.⁵⁶

Velfærd forbindes nu med velstand. Velfærdsbegrebet anvendes som hos Pontoppidan konsekvent i gennemgangen af »*Pligterne*« – øvrigheden skal således våge over undersåtternes velfærd.⁵⁷ Kontinuiteten på dette område skal ikke skygge for de afgørende forskelle, der også var mellem de to lærebøger, og det er ikke vanskeligt at finde forskelle mellem Balle og Pontoppidan. Der er ikke ét ord hos Balle

Fig. 6. En solsikke vender sig mod solen: *Lux sata est justo. Ps. 97, 11* (lyset er sæd for den retfærdige). Sol-sikken er det naturlige billede på omvendelsen, eller genfødslen som hos Pontoppidan beskrives: »Ved hvilke Midler virkes Igenfødselen? Hos de smaa Børn ved Vand og Aand i Daabens Sacramente, men hos de gamle, som ved Sikkerhed eller Ondskabs Synd ere faldne fra Daabens Naade og Igenfødselsens Stand, bekommes den paa nye ved Guds Ord den u-forkrænkelige Sæd«. (§489) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

om »oplysning« i Pontoppidans forstand, dvs. hjertets guddommelige oplysning. Oplysning består hos Balle i oplyste kommentarer, der forbinder en moderne lære om univers, geografi m.m. med den hellige skrift. Der var ikke forskel på lærdom og oplysning i Balles ordforråd, og på dette område var der tale om et klart begrebshistorisk brud med Pontoppidan i 1790'ernes katekismusundervisning, hvorimod der ikke var noget brud vedrørende sociallærens samfunds- og menneskesyn. Det begrebshistoriske brud på dette område fandt sted i 1737.

I samtid og eftertid er konflikterne omkring afløsningen af Pontoppidans lærebog blevet anset for et oprør mod Oplysningstidens moderne ideer fra en almue, der holdt fast ved det traditionsbundne liv. Men konflikten i Øster-Snede og mange andre steder var også en utilsigtet konsekvens af den intensiverede udbredelse af læsefærdighed og kristendomsundervisning, som var intentionen med »den anden reforma-

tion«. I 1730'ernes reformtiltag spores en uklar blanding af statslig interesse i medborgernes kristne dannelse og uddannelse samt statens interesse i forøget kontrol af samfundet på alle niveauer. Det første blev en hæmsko for det sidste i den udformning Pontoppidan gav katekismusundervisningen.

Kampen om »Pontoppidan« stod ikke blot mellem det moderne, oplyste over for det traditionelle. På indholdssiden var der tale om en konflikt mellem to forskellige udformninger af det moderne gennembrud inden for katekismusundervisningen i 1700-tallet – en konflikt mellem pietisme og rationalisme, som vedrørende det sociale menneskesyn trak på samme hammel i forhold til fortidens ortodoksi. »Den anden reformation« indledte afviklingen af den standsmæssige læsning, som Hustavlen havde sammenfattet, den skabte eller fornyede læsesituationen uden for husstanden i skole og konfirmationsundervisningen, som i princippet var pligtig for alle – men

Fig. 7. Over en opslået bog holder en hånd fra himlen en lygte med et hjerte, som rummer et åbent øje: *Illuminor. Ps. 36, 10* (jeg oplyses). På spørgsmålet om, hvad ordet virker i hjertet, svarer Pontoppidan: »Oplysning, det er en levende Kundskab og kraftig Overbevisning om de guddommelige Sandheder, i hvilke man da først faaer ret Indsigt og Smag«. (§483) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

vigtigst almengjorde den pligterne ved at inderliggøre dem – uden persons anseelse.

På sine gamle dage redigerede Erik Pontoppidan – nu som prokansler ved Københavns Universitet – den halvofficielle årbog for økonomiske reformforslag: *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin*. I en fortale formulerede han sit sociale og historiske menneskesyn klart og fyndigt som »den store Sandhed, at saa lidet som vor runde Jordklode, efter Fædrenes Indbildning, staaer stille paa sin Punct, men idelig velter og tumler sig omkring, saa lidet kand det menneskelige Sind standses i sin Søgen og Tragten efter noget andet end det nærværende. Skjønt nu denne skiulte Drift, som er eet af Udødeligheds moralske Beviser, ofte fører det menneskelige Sind, ved Mistydelse, paa daarlige Afveye: saa er den dog i sig selv betragtet, en Drift, som den alvise og grundgode Skaber selv haver indplantet i vor Natur. Han vil ikke at vandet skal staae stille, og ved Forraadnelse blive stinkende: Ikke

heller at Menneskenes Sind skal staae stille i naturlige Ting, men søge og forsøge, om mueligt, at forbedre sin Tilstand, ved Fremgang fra en mindre til en større Fuldkommenheds Grad. Saaledes gaaer det med et hvert Menneske for sig betragtet, og saaledes er det gaaet fra Verdens Begyndelse, med en hver Slegt«. ⁵⁸

Var det en tilsvarende »drift« eller »attrå« der foresvævede ham to årtier tidligere, da han i katekismeforklaringen definerede den gode egenkærlighed som »en af Gud indplantet Attraa efter at befordre sin sande Velfærd og Salighed«? Den historiske indramning af Sandhed til Gudfrygtighed – »Nu leve vi i en Tiid, da verdslig Viisdom, og alle de Konster, som der paa grundes, ere opstegne til en høyere Grad, end vore Forfædre mueligt havde forestillet sig« – tyder på en vis konsistens i Pontoppidans forestillingsverden på tværs af årene og på tværs af religiøse og verdslige tekster.

Begrebsdannelsen den ordentlige egenkærlighed lader sig nemt indskri-

ve i de grene af det 18. århundredes moralfilosofi, som blev grundlaget for den politiske økonomi, som eftertiden kaldte liberalistisk: Egenkærligheden var den blinde kraft – den usynlige hånd – i samfundsudvikling og økonomi. Igennem egenkærligheden som gudgiven social drift åbnes et interessant perspektiv i 1700-tallets dansk-norske kulturhistorie: en forbindelse mellem den anden reformation og samfundsreformer.

Efterklange af Pontoppidan: Opposition og tradition i 1800- tallets Danmark og Norge

I december 1814 forlod vækkelsesprædikanten Hans Nielsen Hauge fængslet i Christiania for sidste gang. Sagen mod ham for overtrædelse af det religiøse forsamlingsforbud (Konventikelpakaten fra 1741) og fornærmelse af præster og øvrighed var afsluttet. Samtidig var Norge efter Kierfreden og Eidsvollforfatningen ikke længere knyttet til den centraladministration i København, som havde fjernstyret processen mod ham. Umiddelbart før det lange procesforløb mod Hauge blev indledt, havde han i 1804 besøgt de vakte kredse på egnen omkring Horsens i Jylland, hvor striden bl.a. stod om Pontoppidan versus biskop Balle.⁵⁹ Hauge og Haugebevægelsens betydning for, at Pontoppidans tekst blev til en tradition i Norge i 1800-tallet kan ikke overvurderes. I resolutionen fra 8. september 1818 hed det, at Balles lærebog fremdeles kunne bruges der, hvor den hidtil havde været brugt, mens der for resten hverken i de offentlige skoler eller ved konfirmationsundervisningen måtte, foruden katekismen, benyttes andre lærebøger end Pontoppidans Forklaring og Saxtorphs udtog af samme indtil en ny lærebog eller nye lærebøger i religion måtte blive indførte.⁶⁰ Den tid-

ligere autoriserede lærebog *kunne* bruges, mens Pontoppidan *skulle* bruges for fremtiden. Det var et spark til cancelliet i København og den tidligere administration, som var til at forstå.

Det kræver et tværsnit af det 19. århundredes skole- og kirkehistorie at følge katekismusforklaringens udgivelseshistorie og virkningshistorie i detaljen, men i overleveringens trykte spejl tegner der sig følgende billede, selvom det er vanskeligt at få overblik over bogproduktionens faktiske omfang i de første årtier af 1800-tallet i Norge. Pligtafleveringen af tryksager til Det Kongelige Bibliotek i København ophørte allerede ved krigsudbruddet i 1807 og noget tilsvarende trådte ikke umiddelbart i stedet.⁶¹

I Christianssand kan vi følge en jævn produktion af den uforkortede Pontoppidan fra 1817, mens udgaver af Saxtorphs udtog sandsynligvis er blevet slidt op ved brugen. Vi kender kun få udgaver af udtoget før 1830, men herefter overleveres nye udgaver af udtoget til de enfoldiges nytte så godt som årligt århundredet ud fra trykkerier i hele Norge.

Saxtorphs udtog var grundlaget for en kommission, bestående af J. Kaurin, W. A. Wexel og Chr. Keyser, som udgav det nye omarbejdede, autoriserede udtog fra 1843. Den nye lærebog vakte furor, fordi alene dåben udvirkede genfødslen i dette udtog. Borte var omvendelsen efter dåben og genfødslen ved Guds ord for dem, der var faldet fra dåbens nåde.⁶² Det gamle udtog af »Pontoppidan« udkom fortsat, og i 1864 fik det følgeskab af Harald Ulrik Sverdrups *Udtog af Dr. Erich Pontoppidans Forklaring (Udgaven af 1843 med en Deel Forandringer)*, som blev autoriseret i 1865. Forandringerne bestod i en tilbagevenden til Saxtorph/Pontoppidan og dermed bl.a. til omvendelsen ved ordet efter dåben. Sverdrup fik følgeskab af et udtog af Pontoppidan ved Volrath Vogt. Dette

Fig. 8. Fra et hjerte kryber øgler, padder og insekter: Quid ferat ille boni? Math.

15, 19 (hvad godt kan han bringe?). På spørgsmålet om hvad tvivleren skal gøre, svarer Pontoppidan: »Han skal kun forsøge, at adlyde Ordet, og give dets Virkning Rum i sit Hjerte, da bliver hand snart vaer, at det har en overnaturlig og ret guddommelig Fynd, Kraft, Liv og Aand hos sig«, (§14) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, nationalmuse-et).

udkom igen i 1866 og 1867, og om denne 3. udgave hed det lakonisk: »Denne Udgave uddeles gratis til Geistligheden og Lærere«. Men det blev Sverdrup, som holdt længst. I de sidste årtier af 1800-tallet udkom den i mindst 19 oplag.

Vi er nu tilbage ved Hertzbergs lille debatbog fra 1885 – *Manglerne ved Pontoppidans Forklaring og Principerne for en ny* – som vi indledte med. Han argumenterede for en mere moderne pædagogisk undervisning, der inddrog bibelshistorie i stedet for katekismus. Han gik også direkte til angreb på indholdet i forklaringen, og det var stadig de ovenfor analyserede nøglebegreber, der var centrale i debatten.

Hertzberg kunne ikke forlige sig med Pontoppidans anvendelse af hjertet som metafor: Hjertet er i moderne sprogbrug forbundet med følelse: »Det må derfor betegnes som mindre heldigt, naar det i Lærebogen siges, at det, som skal gives »Rum i Hjertet«, er nyt

Lys i Forstanden, Renhed og Kraft i Viljen«. Dernæst stillede han spørgsmålet »Er ikke al »Egenkjerlighed« syndig?«. ⁶³ Man hører næsten en genklang af Niels Tøxens kritik på tværs af et århundrede og i en ny historisk sammenhæng.

Ejheller Niels Hertzberg, som var eksponent for seminarieuddannelsen til den institutionaliserede norske skole, var i stand til at slå Pontoppidan af marken. De nye lærebøger, som debatten førte med sig, byggede fortrinsvis videre på Pontoppidan. Det var et mønster, at flere nye lærebøger kom til, mens Pontoppidan bestod. Det blev sønnen J.R. Sverdrup, som med en forkortelse af faderens udtog førte Pontoppidan ind i 1900-tallet, hvor vi forlader teksten.

I Danmark udkom den originale *Sandhed til Gudfrygtighed* (1737-udgaven) i Horsens i 1840'erne, som led i en lokal sejr over myndighederne. Det blev tilladt at undervise børnene hjemme efter Pontoppidan, blot skulle de

Fig. 9. Et bevinget hjerte flyver mod solen forfulgt af en drage: Me protege, Jesu! Apoc. 12, 4 (beskyt mig, Jesus!). Selv billedet på det genfødte menneske trues, men det er nødvendigt – med Pontoppidans ord: »Kunde Gud dog ikke have forhindret Synde-Faldet? Ikke uden at betage Menneskene deres frie Villie«, (§391) (Foto: Jesper Nørgaard Weng, Nationalmuseet).

eksamineres i skolen. Nye oplag af teksten blev produceret i Jylland, men det var alene den uforkortede tekst, som blev genudgivet. Saxtorphs udtog fandt ikke fornyet udbredelse, således som det var tilfældet i Norge. Den tid var forbi, og Pontoppidans tekst var og forblev konfliktstof i Danmark.

Myndighedernes opblødning af fronten i Pontoppidan-sagen efter fire årtiers tovtværkeri kom for sent til at ændre bøndernes position på det politiske skakbræt. »Bondecirkulæret« var det træk fra myndighedernes side, som i november 1845 afgjorde spillet. Cirkulæret forbød politiske møder uden politiets godkendelse, og forbød under alle omstændigheder møder på tværs af sognegrænser. Det var en politisk gentagelse af 1700-tallets religiøse konventikelplakat, og der var en snæver historisk sammenhæng mellem vækkelsesbevægelserne og det nye politiske røre på landet.

Da Bondecirkulæret blev ophævet igen i maj 1846 var den politiske forening Bondevennernes Selskab en realitet. De folkelige vækkelses frontfigurer, som skolelæreren og agitatoren Rasmus Sørensen, allierede sig i sel-

skabet med liberale embedsborgere og byborgere om politiske spørgsmål, som undergravede den enevældige regering. Begreberne og fremmedordene »liberal« og »liberalisme« var i 1840'erne kun kendt og gav kun mening i intellektuelle kredse. Eftertiden har kaldt foreningen af bonde og borger for »liberal«, men betydningen af den politiske, ideologiske liberalisme var minimal fra begyndelsen. Var den religiøse traditionsbaggrund for bondebevægelsen da liberalt orienteret?

At arven fra 1700-tallets pietisme allierede sig med liberale politiske kræfter i enevældens slutfase skyldtes kombinationen af de politiske begivenheder. Den religiøse forestillingsverden og de nøglebegreber, som blev undersøgt oven for, kunne spille med i forskellige politiske sammenhænge. Pietismen og de religiøse vækkelser havde ikke en bestemt politisk implikation. Det gjaldt i 1700-tallet, som det gjaldt i 1800-tallet: Den anden reformation kunne medvirke ved moderniseringen af den enevældige stats uddannelses- og administrationssystem fra 1730'erne og vækkelserne kunne medvirke ved afviklingen af enevæl-

dens statsinstitutioner i 1840'erne. Fællesnævneren var individualisering og myndiggørelse. Inderliggørelsen af den kristen tro individualiserede forholdet til Gud og saligheden. Myndiggørelsen fulgte oplysningen – i forstanden et nyt lys, i viljen en ny længsel, lyst og kraft.

Virkningshistorien af Pontoppidans tekst i Norge og Danmark var således kun forskellig i krusningerne på den politiske overflade. Understrømmen var den samme, hvad enten teksten blev udtryk for tradition efter Eidsvollforfatningen eller blev medie for opposition i perioden frem mod Juni-grundloven.

Noter:

1. Erik Pontoppidan: Sandhed til Gudfrygtighed, udi en eenfoldig Forklaring over sal. D.Morten Luthers liden Catechismo, 1737.

Denne artikel bygger på et foredrag fra seminaret »Katekes och Medborgerskap« på Renvall-Institutet i Helsingfors i september 1995 og kapitel 9 i min disputats: Menighedsmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840, 1999. Tak til Arne Apelsest i Tromsø for inspiration til udvidelse og videre bearbejdning af temaet.

2. N. Hertzberg: Mangerne ved Pontoppidans Forklaring og Principerne for en ny, 1885, s. 2.
3. Sst. s. 2.
4. Pietismens betydning for den økonomiske og politiske udvikling i Nordeuropa er blevet debatteret siden Max Webers dage, men i de sidste årtier er problemstillingens fokus blevet forskudt fra spørgsmål om kaldsetikkens samfundsøkonomiske betydning til spørgsmål om pietismens integrerende rolle i absolutismens statsdannelse, i særdeleshed i Preussen, jf. Mary Fulbrook: Piety and Politics. Religion and the rise of Absolutism in England, Württemberg and Prussia, 1983, og Richard Gawthrop: Pietism and the Making of Eighteenth-Century Prussia, 1993. En sammenfattende oversigt over diskussionen giver James Van Horn Melton: Pietism, Politics and the Public Sphere in Germany, James E. Bradley & Dale K. van Kley (red.): Religion and politics in Enlightenment Europe, 2001, s. 294-333.
5. Således havde 1717 været Jubelår for Reformationen, som også var blevet fejret i Dan-

mark med otte dages Jubel-Fest fra 31. oktober til 7. november: Bibliotheca Danica, bd. 1, s. 152. I 1736 blev Jubelår og Jubelfest gentaget specielt for de danske riger og lande.

6. Bibliotheca Danica, bd. 2, s. 906.
7. Edvard Holm: Danmarks-Norges Historie 1720-1814, bd. 2, 1893-94, s. 651.
8. Forordning, Angaaende den tilvoxende Ungdoms Confirmation og Bekræftelse udi deres Daabes Naade, 13. januar 1736, Kong Christian 6s Forordninger og aabne Breve for Aar 1736, s. 14-15.
9. Erik Pontoppidan: Fejekost til at udføje den gamle surdejg eller de i de danske lande tiloverblevne og her for dagen bragte levninger af saavel hedenskab som papisme, red. Jørgen Olrik, 1923.
10. Pontoppidan, 1737, s. 4.
11. Bibliotheca Danica, bd. 1, s. 266. Bogen udkom atter Kbh. 1730 og 1740. Ifølge M. Neiiendam: Erik Pontoppidan. Studier og bidrag til pietismens historie, bd. 2, 1933, s. 84, redigerede Pontoppidan Spencers bog. Det er kun overfladisk korrekt. Når man undersøger bogens nøglebegreber, bliver det klart, at Pontoppidan skabte en ny tekst på baggrund af den katekismusform, som Spenser anviste. Centrale foretillinger som »attrå efter sand velfærd« o.l. – jvf. nedenfor – findes ikke hos Spenser.
12. Rescripter af 19. juli 1737 og 22. august 1738, L. Fogtman & Algreen-Ussing: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve 1660-1848, 1786-1854.
13. Forordning 2. november 1736, J.H. Schou & Kolderup Rosenvinge: Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve ...1670-1849, 1795-1850.
14. Martin Brecht: Philip Jacob Spenser, sein Programm und dessen Auswirkungen, Martin Brecht (red.), Geschichte des Pietismus, bd. 1, 1993, s. 440. For en redegørelse for pietismens reception og historiografi i Danmark, se Tyge Krogh: Rationalismens Syndebuk. Christian 6. og pietismen i dansk historieskrivning, i: Ning de Coninck-Smith, Mogens Rüdiger og Morten Thing (red.): Historiens Kultur. Fortælling, kritik, metode, 1997, s. 61-79.
15. Forordning 1. oktober 1737, J.H. Schou som ovenfor anført.
16. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784, 1916, s. 236-265.
17. Pontoppidan, 1737, Immanuel, upag.
18. »Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen,« Immanuel Kant: Beantwort-

- ung der Frage: Was ist Aufklärung?, Berlinische Monatsschrift Dezember-Heft 1784, s. 481. Dansk udgave: Hvad er Oplysning? En Afhandling, 1797.
19. Pontoppidan, 1737, § 482-83.
 20. Pontoppidan, 1737, § 487.
 21. Pontoppidan, 1737, § 488: »Siig mig endnu tydeligere, hvad Igiensfødselen er! Den er ikke, efter Necodemi Tanke, at et Menneske skulde gaae i sin Moders Liv, naar hand er gammel, og fødes paa nye, men Igiensfødselen er en aandelig og indvortes Guds Gierning i Menniskets Hierte, hvilket da fødes paa ny, naar der i, paa en os u-begribelig Maade, skabes en nye guddommelig Art og Beskaffenhed, i Forstanden et nyt Lys, i Villien en nye Længsel, Lyst og Kraft, og altsaa et gandske nyt Liv i den, som ellers var aandelig død, hvilket Skriften kalder eet nyt Hierte, en nye Aand, et nyt Menneske, eller et nyt Creatur«.
 22. Pontoppidan, 1737, § 9.
 23. Pontoppidan, 1737, § 21.
 24. [Hans Poulsen Resen]: Instructio executionis catechetica, secundum Lutherum. Huorledis Catechismi Øfuelse bør at drifuis, efter Luthers rette Meening, Indledning, upag., 1636.
 25. Charlotte Appel: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark, 2001, s. 129-159.
 26. Pontoppidan, 1737, § 32.
 27. Pontoppidan, 1737, § 141.
 28. Pontoppidan, 1737, § 144.
 29. Pontoppidan, 1737, § 145.
 30. Pontoppidan, 1737, § 149.
 31. Iring Fetscher: Rousseaus politische Philosophie, 1975, s. 65.
 32. 22. august 1738, L. Fogtman som ovenfor anført.
 33. Holger Frederik Rørdam: Blade af Waisenhusets ældste Historie, Kirkehistoriske Samlinger 4.r. 3, 1893-95, s. 37. Harald Ilsøe: Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810, 1992, s. 116.
 34. 19. juli 1737, L. Fogtman som ovenfor anført.
 35. Holger Frederik Rørdam: Præsten Niels Tøxen i Verst, Orthodoxiens Ridder i Pietismens Tid, Kirkehistoriske Samlinger, 5.r. 1, 1902-1903, s. 460.
 36. Bibliotheca Danica bd. 1, s. 266-267. Mogens Brøndsted: Historien om Potoppidans »Forklaring« i Danmark og Norge, Fund og Forskning 12, 1965, s. 52.
 37. 11. maj 1742, L. Fogtman som ovenfor anført.
 38. 22. august 1738, L. Fogtman sst.
 39. H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814, 1-12 + suppl., 1924-1939, bd. 6, s. 329, forbinder det anonyme skrift fra 1763, som i Bibliotheca Danica, bd. 1, s. 1014 lidt skævt er klassificeret under »Undervisning i de forskellige Fag«, med Erik Pontoppidans forsvundne skrift fra Bergen 1748, som havde nøjagtig samme titel, jfr. Pontoppidan: Collegium Pastorale, 1757, s. 684. Stilistisk er det hævet over enhver tvivl, at skriftet er Pontoppidans, og vi får dermed forøget indsigt i Erik Pontoppidans tidlige bidrag til læseundervisningens historie i Norge-Danmark. At skriftet atter blev udgivet i 1763 hænger formentlig sammen med, at en pædagogisk litteratur var begyndt at udkomme fra 1750'erne, jfr. Bibliotheca Danica, bd. 1, s. 1004. Således: Niels Prahll 1759, Bend. Krøll, 1764.
 40. Erik Pontoppidan: Kort og eenfoldig Undervisning for Skoleholdere, om den Maade, paa hvilken de best kunde lære Børn at læse i Bøger, saa og ved barnagtige Ord begynde at tale med dem om Gud og hans villie til vor Salighed, 1763, s. 14.
 41. Pontoppidan, 1737, § 223-24.
 42. Pontoppidan, 1763, s. 16-20.
 43. Pontoppidan, 1763, s. 18.
 44. Pontoppidan, 1763, s. 35-36.
 45. M. Neiiendam: Erik Pontoppidan. Studier og bidrag til pietismens historie, bd. 2, 1933, s. 265.
 46. Holger Frederik Rørdam: Præsten Niels Tøxen i Verst, Orthodoxiens Ridder i Pietismens Tid, Kirkehistoriske Samlinger, 5.r. 1, 1902-1903, s. 459.
 47. Rørdam som anført i note 46, s. 420.
 48. Sst., s. 421-22.
 49. Sst., s. 428.
 50. Sst., s. 427.
 51. Sst., s. 432.
 52. »Balles lærebog« var blevet til i et samarbejde mellem hofpræsten Chr. Bastholm og biskop Balle, som begge var medlemmer af Den store Skolekommission. Bastholm, som på Halle-filosoffen Christian Wolffs grund stod for en oplysningsfilosofisk inspireret teologi, havde i 1785 udgivet en *Religionsbog for Ungdommen* Den blev grundlaget for den af Balle sammenskrevne lærebog, som udkom i et fortryk 1790: *Forsøg til en Lærebog i den christelige Religion*, hvori det hedder, at forsøget »af een Forfatter er udarbejdet, og af en anden igiennemseet, prøvet og forbedret«. Den færdige Lærebog udkom da anonymt i 1791, men blev hurtigt kendt som Balles Lærebog, selv om grundinspirationen var Bastholms. Michael Neiiendam: Chr. Bastholm, Dansk Biografisk Leksikon.
 53. Mogens Brøndsted: Historien om »Pontoppidans Forklaring« i Danmark og Norge, Fund og Forskning 12, 1965, s. 53-64.
 54. Anders Pontoppidan Thyssen (red): Vækkelsesernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, bd. 4, De ældre jyske Vækkelser, 1967, s. 232.

55. [Nic. Eding Balle & Chr. Bastholm]: Lærebog i den evangelisk-christelige Religion til Brug i de danske Skoler, 1791, s. 60.
56. Balle som ovenfor anført s. 63.
57. Sst., s. 80.
58. Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin, bd. 5, 1761, Fortale, s. 2-4.
59. Elle Jensen: De stærke Jyders første Tid, Kirkehistoriske Samlinger 6. r. 5, 1945, s. 21.
60. N. Hertzberg: Manglerne ved Pontoppidans Forklaring og Principerne for en ny, 1885, s. 1.
61. Denne udgivelseshistorie bygger på Danske Afdelings systematiske katalog 3.2-416 ff.
- Det Kongelige Bibliotek, København, Brøndsted 1965: op.cit., s. 64-65, Norsk Bog-Fortegnelse 1814-1847, 1848, Norsk Bog-Fortegnelse 1848-1865, 1870, Norsk Bog-Fortegnelse 1866-72, 1877, Norsk Bog-Fortegnelse 1883-1890, 1892, samt det elektroniske BIBSYS.
62. E. Tønnesen: Nogle Bemærkninger til Forsvar for Pontoppidans Forklaring »Sandhed til Gudfrygtighed« i Anledning af enkelte Forandringer, Udeladelser og Tillæg, 1847.
63. N. Hertzberg: Manglerne ved Pontoppidans Forklaring og Principerne for en ny, 1885, s. 12-13.

Une créature subalterne

En borgersøns vej til indflydelse under den danske enevælde: Ove Høegh-Guldberg 1731-1772

Claus Mechlenborg

Fortid og Nutid, juni 2003, s. 109-129

Med undtagelse af de korte artikler i Dansk Biografisk Leksikons tre udgaver og Jens Møllers artikel, *Dommen over Guldberg* (1972) i tidsskriftet *Historie*, har ingen interesseret sig for statsmanden Ove Høegh-Guldberg inden han trådte ind på magtens gulve efter revolutionen mod Johan Friederich Struensee den 17. januar 1772. I denne artikel analyseres Guldbergs ungdomsår og der tegnes et andet billede af statsmanden. En statsmand, som på godt og ondt, er blevet karakteriseret som en yderst konservativ politiker ude af trit med både den offentlige mening og samfundsudviklingen i det hele taget. Guldbergs rolle i revolutionen 1772 vil også blive revideret på grundlag af en række hidtil ubenyttede kilder.

Claus Mechlenborg, f. 1971, cand. mag. i historie og engelsk/tysk. I perioden 2001-02 ekstern lektor ved det Humanistiske Fakultet på Newbury College, Boston, USA. Nu ansat hos VELUX.

Såvel i en dansk som i en europæisk historisk sammenhæng er fortællingen om borgersønnen, Ove Høegh-Guldbergs,¹ vej mod magten enestående. Det er en fortælling om honnøret ambitioner, bagvaskelse og svig. Det var ganske uhørt at en borgerlig født kunne få plads blandt rigets førende politikere, som ellers alle tilhørte de gamle adelsfamilier. Han er blevet anset som den oplyste Struensees diametrale modsætning og derfor skildret som en af de store skurke i Danmarks historie. Eller sådan har de fleste historikere hidtil fortalt historien om Guldbergs vej til magten. Det er nemlig også en fortælling om en ambitiøs borgersøn, som brød den sociale arv, og åbnede nye døre for borgerne på bekostning af adelen. I sin samtid blev han også kritisk anskuet, og til trods for sit arbejde og sin position forblev han for den danske adel livet igennem »une créature subalterne« – et underordnet væsen.²

Først da man sidst i det 20. århundrede begyndte at interessere sig for dansk identitetshistorie, fik Guldberg en smule oprejsning, fordi han var manden bag Indfødsretsloven fra 1776. Guldbergs ungdomsår har kun været genstand for temmelige overfladiske analyser, til trods for at han udviklede en del af sit politiske program i disse år. Han viste sig også som en visionær samfundsagttager, da han kritiserede adelen for ikke at benytte det danske sprog, og han udgav ved flere lejligheder religiøse og politiske skrifter, som på en del områder kan nuancere det noget trivielle billede af ham som en bigot og konservativ personage.

Guldbergs hovedindsats var som politiker og det er i den baggrund at denne undersøgelse tager sit udgangspunkt. Men for at forstå politikeren, skal man forsøge at forstå mennesket, og derfor gøres her et forsøg på at tegne en biografisk skitse af mennesket

Fig. 1. Horsens var med sine mere end 2000 indbyggere blandt de ti største byer i Danmark (syvendestørste by ifølge folketællingen i 1769). Byen fik sine købstadsprivilegier i 1442, og efter et økonomisk dyk i 1600-tallet som følge af en række plyndringer i Trediveårskrigen, oplevede den opgang i 1700-tallet. Med grundlæggelsen af Horsens Latinskole i 1532, fik byen et uddannelsessted, som blev arnested for provinssønners akademiske ambitioner (Nationalmuseet. Foto: Niels Elswing).

Ove Høegh-Guldberg, men hypoteserne bliver »rundbarberede«, og tilbage vil være, som nævnt, en skitse af et ambitiøst menneske, som brød med adelens fødselsrettigheder. Guldbergs egentlige politiske projekt kan bedre bedømmes ved at inddrage hans tidligere virke som teolog, videnskabsmand, debattør og lærer. Her kan der nemlig findes talrige eksempler på hans syn på moral, økonomi, og uddannelse, som kan kaste nyt lys over hans karriere som statsmand. Netop disse emner vil her blive taget op og bidrage til at placere mennesket Guldberg i et større perspektiv.

Den unge teologiske kandidat

Da Guldberg blev født den 1. september 1731 i Horsens, stod det bestemt ikke skrevet over hans vugge, at han

ca. 40 år senere skulle komme til at tilhøre en lille eksklusiv kreds ved det danske hof og blive rigets de facto regent. Hans forældre Jørgen og Helene Dorothea var nemlig hverken velhavende eller havde en placering på den sociale rangstige, der fordrede en karriere på magtens polerede gulve på Christiansborg for deres søn. Faderen var en forgældet bedemand i Horsens. Et par år tidligere var han gået fallit som købmand, da det skib, som medbragte hans varer, forliste under en storm.³ Og den recession som havde ramt samfundet i kølvandet på Store Nordiske Krig, tillod ikke de store økonomiske armbevægelser for en bedemand i provinsen.

Sådan var betingelserne overordnet set for Guldberg og hans familie, men alligevel er det forkert at karakterisere familien som fattig, hvis man sammenligner den med gennemsnittet –

underbemidlede i forhold til deres stand er mere betegnende. Født som borger i en af rigets købstæder havde Guldberg tilmed en række privilegier, som ca. 80% af befolkningen ikke havde. Han kunne rejse, eje, og handle frit. Men ikke mindst kunne han søge til rigets eneste universitet i København, hvor han med en embedseksamen fik den formelle mulighed for at gøre karriere i majestætens tjeneste og stile mod toppen af det stærkt graderede rangsystem.⁴ Derfor var uddannelse det vigtigste privilegium for Guldberg. Han blev sat i Horsens Lærde Skole og her fik han en tilfredsstillende eksamen, som forberedte ham til hans senere akademiske løbebane.

Da han senere ville studere ved Københavns Universitet mærkede han imidlertid sin families økonomiske begrænsninger og kun på grund af sin morbror, som stort set finansierede sin søstersøns uddannelse, kunne han lade sig indskrive på teologistudiet. På grund af sin privatøkonomi måtte Guldberg ofte søge ud i provinsen og ernære sig som huslærer sideløbende med sine studier. Han afsluttede sin embedseksamen med karakteren »haud illaudabilis« (det næsthøjeste eller mellemste karaktertrin), hvilket placerede ham i den bedste halvdel af samtlige studerende, der dimitterede i første halvår af 1754.⁵ Isoleret set var dette resultat ikke specielt iøjnefaldende, men det må formodes at han påtog sig en større mængde arbejde for at forbedre sin økonomiske situation end hovedparten af sine medstuderende. Ved eksamens anden del, prøveprædiken i Vor Frue Kirke, viste Guldberg gode evner og opnåede den bedste karakter, »laudabile«. Guldberg formåede også at påkalde sig prokansler Erik Pontoppidans opmærksomhed. Pontoppidan må have set visse muligheder i den unge kandidat, som han udstyrede med en »god Attest«.⁶

I 1754 forlod Guldberg sin meget kummerlige studentertilværelse i København, og drog med sin udmærkede teologiske embedseksamen i bagagen til sin morbroders præstegård i Gylling i Århus Stift, hvor han for en tid slog sig ned. Her deltog han i onkelens kirkelige arbejde, gennemlæste hans prædikener og arbejdede i kirken. Senere fik han plads som huslærer hos apotekeren i Horsens, hvor han blev de næste fire år.⁷ Med denne ensformige tilværelse følte Guldberg sikkert købstadens isolation fra Københavns intellektuelle og oplysningsprægede strømninger. Hovedstaden var det naturlige samlingssted for rigets lærde og største tænkere. Det var derfor nærmest umuligt for en ambitiøs provinsborger at gøre sig gældende i tidens diskussioner, medmindre han opholdt sig i dette centrum. Hvis han skulle frigøre sig fra provinsbyens borgenmiljø og fortsætte sin march mod større mål, var det simpelthen tvungende nødvendigt, at han igen søgte mod Danmarks metropol, København. Foranlediget af sin onkel og velgørers død – han efterlod ham en lille sum – var han fra efteråret 1758 atter at finde i storbyen, hvor han fik et loftværelse hos en smed på Christianshavn.

Byens summende intellektuelle miljø ansporede den unge teolog til at deltage i tidens religiøse debatter. Især var det Oplysningstidens stigende religiøse fritænkeri, han opponerede imod. Han udgav en række småskrifter om religiøse spørgsmål, som han i 1765 sammenfattede i sin universitets-lærebog *Den naturlige Theologi*. Fritænkerne mente blandt andet, at Bibelens mirakler stred mod den menneskelige fornuft. Det synspunkt blev selvfølgelig angrebet af den gejstlige stand, som følte at dens autoritet blev udfordret. Guldberg stillede sig imidlertid midt imellem og argumenterede for, at det ene ikke nødvendigvis udelukkede det andet. Han skrev for ek-

sempel i forordet til *Den naturlige Theologi*, at »jeg har søgt at vise den yndige Overensstemmelse imellem Fornuften og Skriften«. Han mente nemlig, at disse to sagtens kunne gå hånd i hånd, og at den menneskelige fornuft var i stand til at begribe Bibelens mirakler.

På samme tidspunkt havde de pietistiske idealer gjort et indflydelsesrigt indtog i landet, og også Guldberg var påvirket af disse tanker. Alligevel var han ikke så religiøst konservativ, som et enigt kor af eftertidens historikere har skildret ham, og det er for unuanceret at hæfte prædikatet pietist på ham. Han havde sin klare forestilling om, hvordan kristendommen skulle praktiseres, men i meget høj grad anerkendte han fritænkerne og var imod al tvang og forfølgelse i åndelige spørgsmål; midlet skulle være sandhedens egen kraft. Andre religiøse minoriteter, for eksempel jøder, tolererede han også, blandt andet brugte han uden undtagelse den jødiske bogtrykker Stein til at trykke sine bøger.⁸ Kun ateister kunne ikke tåles i en velordnet stat. Midt imellem står fritænkerne, der kunne accepteres fordi »de mæner til større Agtpaagivenhed og anspor til videregaaende Arbejde for at belyse og begrunde de evige Sandheder«. ⁹ Denne anskuelse, som for øvrigt er helt i tråd med Oplysningstidens intellektuelle verdensopfattelse, er typisk for alle Guldbergs tekster fra tiden. Han værdsatte andres argumenter, også selvom de gik imod hans meninger. Kun gennem diskussion kunne forskningen gøre landvindinger.

Relativt hurtigt opnåede Guldberg en vis indflydelse og respekt som forfatter. Rektor Benjamin Dass, der havde nedsat sig som privatiserende videnskabsmand i København, karakteriserede Guldberg som »en lærd og duelig Person, som jeg baade elsker og ærer«. ¹⁰ Det var heller ikke kun i teologiske spørgsmål, at Guldberg skabte

sig et navn, men også i de mere æstetiske videnskaber, da han vandt Selskabet til de skønne og nyttige Videnskabers Forfremmelses første priskonkurrence. ¹¹

Det var ligeledes i disse år, at han manifesterede sig som en varm fortæller for danismen. Gennem 1700-tallet voksede en dansk identitetsfølelse sig stærkere og stærkere blandt især den lærde del af borgerskabet, ¹² og som studerende ved Københavns Universitet havde Guldberg befundet sig midt i begivenhedernes centrum. Her havde han været tilskuer til, og mærket en større uvilje imod, de fremmede i hovedstaden. Fra egentlig uvilje imod fremmede udviklede debatten sig i Oplysningstidens ånd til også at omhandle forholdet mellem borgerne og staten.

Guldbergs egen mærkesag blev det danske sprog, og det ry, han skabte sig som fortæller for sproget, nåede i slutningen af året 1760 grev Skeel. Greven var interesseret i »sprogrensningen« og han ønskede kort sagt at gøre brug af Guldbergs evner til at forbedre sine danskkundskaber. Den sparsomme korrespondance mellem de to herrer vidner om Guldbergs svaghed for det danske sprog, og ikke mindst hans erkendelse af, at sproget var en vigtig faktor for at få danskerne til at føle sig som et folk og ikke blot som vendelboer, lollikker osv. Guldberg mente, at »i vore Dage har Fædrenelandet viist, at dets Sprog er saa rigt og dets Talemaader saa eftertrykkelige, at det ingenlunde trænger enten til at laane af anden eller ombyttes af anden«. ¹³

Dermed antydede han, at en proces var i gang, men for at kunne nå målet skulle adelsstanden »opdrages« til at bruge det danske sprog. Adelsstanden var forbilledet for først og fremmest borgerskabet, og hvis man skulle opnå et holdningsskifte, var det naturligt at starte med de adelige. Det havde derfor været særdeles velkomment, at gre-

ven kontaktede Guldberg. Senere i samme brev erkendte han da også: »*Sødere Fornøjelse og større Ære kand min Kundskab i vort eget Sprog ikke give mig, end at jeg kand blive værdiget at gjøre dets Yndigheder følelige for Dem, hvis Fødsel og Fortienester allerbest kand befordre det danske Sprogs Anseelse*«.

Omvendt kritiserede han indirekte adelen: Hvis ikke adelen ville tale dansk, kunne det heller ikke forventes, at sproget nogensinde skulle opnå dets berettigede status. En slet skjult kritik af den danske adelsstand, som foretrak fransk fremfor pøbelsproget dansk.

Guldbergs betydning for udviklingen af en dansk identitet er velkendt. Uden ham er det tvivlsomt, om Danmark havde fået en indfødsretslov i 1776, men det er interessant, at Guldberg både på dette tidspunkt og i de senere lovgivninger, fuldstændig tilsidesætter konglomeratstatens øvrige sprog. Kun dansk talte for ham: »*Ingen Nordmand er til. Alle er vi Borgere af den danske Stat*«,¹⁴ skrev han i 1774 i sine bemærkninger til *Suhms Danmarkshistorie*. Hans tilsidesættelse af de øvrige nationaliteter var altså bevidst og den danske identitet skulle presses ned over rigets forskellige folk. Danmark og dansk skulle være den bærende kraft.

Nationalisme blev først født som begreb i det 19. århundrede, samtidig med skabelsen af nationalstater. Men Guldbergs tanker falder faktisk ind under de nutidige definitioner på nationalisme. Han var ikke blot den vigtigste enkeltkikkelse i skabelsen af en dansk identitet, han var også fødselshjælper for udformningen af en dansk nationalisme.

På netop dette tidspunkt i sit liv var den unge mand i tvivl om sit videre karriereforsøg. Da han flyttede til København havde det været med henblik på at videreudvikle sine evner og fort-

sætte sine studier, sandsynligvis for senere at gå i sin onkels fodspor og søge præstegerningen. I november 1760 ansøgte han da også om gejstligt embede i Gaverslund Sogn i Ribe Stift. Ud af 91 andre og langt mere erfarne ansøgere havde Guldberg imidlertid ikke en reel chance for at komme i betragtning.¹⁵ Guldberg nåede kun at søge om embede denne ene gang. I januar 1761 bar hans gerninger og kontakter frugt, da rektoren for Sorø Akademi, Danneskjold-Samsøe, hentede ham til læreanstalten, hvor han fik professoratet i historie og veltalenhed. Et stort spring fremad for hans karriere, da stillingen var højere placeret på den sociale rangstige end præstens.

Gennem de tre år han kom til at virke ved akademiet fortsatte Guldberg sin udvikling på de lærdes sti. Forløbet kan bedst følges gennem hans videnskabelige produktion, hvor han med tiden mere og mere åbenlyst kritiserede magthavernes negligering af det danske sprog. Dermed udviklede det sig i høj grad til en kritik af den siddende politiske elite, der næsten udelukkende bestod af udlændinge og som følge deraf kun kunne have en ringe forståelse for det folk, som de regerede.

Kritikken kom tydeligst til udtryk i hans kommenterede oversættelse af *Plinii Lovtale til Trajanum*. Der var tale om et forskningsprojekt, hvor akademikeren ganske overlegent karakteriserede de hidtidige oversættelser og konkluderede, at han kunne bevise, at det danske sprog var mindst lige så egnet til den slags som tysk eller fransk: »*Det danske Sprog er endnu et af Europa's beste, skjønt de store Danske have udvalgt sig et andet til deres og de Lærde danske i lang tid hellere brugte det latinske*«,¹⁶ I indledningen til bogen berørte han igen de synspunkter, som han havde givet udtryk for tre år tidligere til Skeel, og bogen kan derfor ses som resultatet af flere års overvejelser

Fig. 2. Det var et foreløbigt højdepunkt i Guldbergs kometagtige karriere, da han blev udnævnt til professor i historie og veltalenhed ved Sorø Akademi. Imellem sine forelæsninger fik han tid til fordybelse, hvilket først og fremmest gav ham tid til at udvikle og formulere sine tanker om sprogets betydning for en dansk identitet. Disse tanker skulle senere blive centrale i Indfødsretsloven fra 1776. Det var imidlertid også her ved akademiet, at han kom til at opleve en personlig tragedie: Under en nytårsmiddag den 1. januar 1763 faldt hans kone pludselig død om, sandsynligvis ramt af et hjerteanfald. Hun blev kun 29 år, og parret var barnløst (Prospect af Sorøe Adelige Accademie 1755. Kobberstik af Johan Jacob Bruun. Det Kongelige Bibliotek).

om emnet: »Dog vort Sprog bør være kiert, og dets Ære hellig. Men selv foragte vi det, og overlade det næsten til Almuen. Vore fleste Fornemme fornæder sig, naar de tale det: visse som burde tale det best, tale det intet: man kunde være Dansk, og leve i Landet og af Landet, uden at forstaa Landets Sprog«.¹⁷

Især disse linier var naturligvis møntet direkte på Frederik 5's regering, der udelukkende var sammensat af udlændinge. Men også den uvilje mod adelen, der var optræk til i brevene til Skeel, kommer nu tydeligt frem. Guldbergs kritik stod imidlertid alene. Ingen andre fulgte op på den og stik imod alle forventninger fik den åbenmundede Sorø-professor i 1764 et tilbud fra hoffet om at blive informator for arveprins Frederik.

Arveprins Frederiks lærer

Det var en mindre overraskelse da Guldberg i en alder af kun 29 år blev udnævnt til professor, men det var en stor overraskelse, at han blev hentet direkte ind i magtens centrum som lærer for arveprinsen. Set i lyset af hans kritik nogle måneder tidligere virker det oven i købet besynderligt, at netop han skulle blive kaldt til hoffet. Hofmarskallen havde først tilbudt konferensråd Jon Erichsen stillingen, men han betakkede sig, hvorefter tilbuddet gik videre til Guldberg.¹⁸ Arveprinsen var nummer to i arvefølgen efter kronprins Christian og valget af hans lærer og mentor var ikke en bagatel. Tværtimod må det formodes, at der har ligget nogle dybere overvejelser bag valget.

Hans forgænger på posten, Jens Schelderup Sneedorff, havde været Guldbergs modsætning på flere områder. Sneedorff var en forsigtig forfatter (i hvert fald efter hans udnævnelse i 1761) og han deltog udelukkende i akademiske debatter – aldrig i diskussioner med politiske undertoner. I 1761 udgav den nyudnævnte professor Guldberg *Tanker over Miltons Digt og den saa kaldte hellige Poesi*,¹⁹ et værk, der i meget høj grad var vendt mod samme Sneedorff, der tidligere havde hyldet Miltons *Paradise Lost* i sit tidsskrift *Den patriotiske Tilskuer*. Formelt var det en akademiker, som diskuterede »en prægtig Poet«; men for første gang gav Guldberg udtryk for en kritik, der rakte længere end til de tidligere nævnte vildfarne fritænkere. Det, han berørte, var forholdet mellem digtning og sandhed, eller med andre ord, forholdet til censur, og i lyset af hans senere statsmandsstatus er det interessant. Han »vil aldeles ikke berøve en Poet Frihed at digte (...) men (...) hans Opdigtelser maa ei støde an mod beviste og erkendte Sandheder«.²⁰ Han fortsatte: »Vel sandt, at Poeter have Frihed at digte; men ligesaa sandt, at deres Frihed har Grændser«.²¹ Et tilsyneladende uskyldigt svar på et fuldstændig uskyldigt (og ligegyldigt) indlæg i et ugeblad kom dermed til at indeholde en censurfritaget Sorø-professors forsvaret for indskrænkninger i trykkefriheden.

Arveprinsens nye lærer var i høj grad parat til at tage stilling, og hvis magthaverne ville bevare status quo også efter Frederik 5.'s død, var der altså årsager nok til ikke at hente en mand som Guldberg til hoffet. Det kunne tænkes, at det havde været for at standse mishagsytringerne, men mon ikke kongen havde magt til på anden vis at stoppe Guldberg?²² Det skal dog tilføjes, at nok var Guldbergs skrift en kritik, men først og fremmest

var det advarende; det var ikke en kritik af den konstituerende lovgivning og den var derfor ikke undergravende for det enevældige monarkis ideologiske fundament. Samtidig havde magthaverne været klar over med hvilken glød og loyalitet Guldberg forelæste over »*Det absolutte Monarchies Fortrinlighed og derfor den kongelige Magts Uantastelighed*« på Sorø Akademi.²³

Hoffet omkring arveprinsen har kunnet lide Guldbergs tanker, og med hans ansættelse viste monarkiet fremsyn og indsigt nok til at imødekomme det nationale kursskifte, som flere røster efterhånden krævede. Juliane Marie, der var stærkt optaget af sin søns opdragelse,²⁴ ønskede kort sagt, at hendes otteårige søn skulle have en dansk opdragelse med vægt på sproget, historien og almindelig gudfrygtighed. Den linie, der var blevet påbegyndt med Sneedorff, skulle altså yderligere udbygges.

Der er så godt som ingen vidnesbyrd om Guldbergs forhold til de kongelige fra disse år, men det er hævet over enhver tvivl, med tanke på de senere begivenheder, at han knyttede sin skæbne til deres. Også det omvendte var selvfølgelig tilfældet. Gennem deres mange stunder sammen fik Guldberg stor indflydelse på den unge prins' udvikling. Eftertiden har ikke holdt sig tilbage fra at skildre arveprinsen som en mand med lav intelligens. Hvis dette var sandt eller hvis prinsen måske havde problemer med at tænke selvstændigt, så voksede lærerens muligheder for at påvirke sin elev. Dermed ikke være sagt, at Guldberg planlagde sin egen indflydelse på landets politik på dette tidlige tidspunkt, men som den idealist han var, kunne han gennem sin undervisning give udtryk for sit eget menneskesyn, lige så vel som hans tanker om hvordan landets økonomi kunne forbedres, sikkert også kom til udtryk.

Pennefejden under trykkefrihedsperioden

Den 14. maj 1770 avancerede Guldberg igen. Han fik stillingen som arveprinsens sekretær og rykkede yderligere et par pladser op på den sociale rangstige, da han blev etatsråd. Denne voksende indflydelse medvirkede til, at han, på trods af sin placering ved hoffet, blandede sig i den offentlige politiske debat. En debat som Christian 7.'s livlæge Johan Friederich Struensee gav startskuddet til, da han med et pennestrøg ophævede censuren. Guldberg havde hidtil afholdt sig fra at blande sig direkte i statspolitiske spørgsmål, men da censuren blev ophævet, ændrede det sig. Anledningen var et skrift af Philopatreas,²⁵ alias nordmanden Jakob Kr. Bie, som Guldberg besvarede under pseudonymet Philodanus, og de ideer Guldberg gav udtryk for, bliver på trods af deres delvise mangel på originalitet ekstra interessante på grund af hans senere betydning som statsmand.

I skriftet gav Guldberg udtryk for en udpræget merkantilistisk tankegang, men fastslog imidlertid også landbrugets betydning for landets økonomi. Man måtte ikke forbyde udførsel af korn eller tillade import af fremmed korn. Det danske agerbrug skulle hjælpes ved at opdyrke uindtagede marker og endvidere skulle indtægten øges ved at dyrke kartofler og roer i større målestok. Bøndernes vigtighed i denne sammenhæng blev understreget ved, at han ville give dem sikkerhed for beskyttelse af lovene, indtil hoveriet var fastsat. Han kendte kun et eneste middel til at undgå videre forarmelse: »At tage mindre fra Fremmede end tilforn«.²⁶ En ret nem og faktisk intetsigende ide, og deri ligger bogens største svaghed: Konkrete og nye løsningsmodeller havde Guldberg ingen af. Det var i det store hele en gang trivialiteter og letkøbte løsninger, han lagde navn til.

Landbruget var, isoleret set, ikke interessant. Udenrigshandel og industri havde en klart højere prioritet hos Guldberg. Han erkendte dog, at landbruget var det største og på sin vis bærende erhverv. Bondestanden skulle nemlig brødføde borgerne, og dermed være medvirkende til at opretholde den samfundsøkonomisk vigtige produktion af færdigvarer. Guldberg tog klart afstand fra enhver liberal økonomisk tænkning. Han skrev senere til en ven: »Jeg har aldrig elsket Forandringer«, og »det Physiocratiske System bliver aldrig mit«.²⁷ Et klart tegn på, at Guldberg i økonomiske spørgsmål var stokkonservativ og perspektivløs, og han lagde ikke selv skjul på det. Tværtimod var han snarere stolt af sine synspunkter, og muligvis har det været pga. sådanne kompromisløse udtalelser, at historikerne har valgt at betragte ham som en gammeldags politiker på alle områder – ikke kun på det økonomiske.

I følge Guldberg skulle konglomeratstaten først og fremmest være selvforsynende. Derfor var et stort problem den stigende overdådighed blandt folket, og han mente, som mange andre, at man skulle forsøge at formindske den. Deri lå nemlig kimen til økonomisk ruin og forklaringen lå lige for: »Det danske Folk er ikke af Naturen tilbøjelig til Overdaadighed: naar det henfalder dertil, saa er Ærekierhed Aarsag dertil: den eene vil ikke, som Konerne siger, være ringere end den anden, og derfor forøde de smukt hinanden«.²⁸ Et middel til at eliminere dette uvæsen var at hæve tolden ved indførsel af visse varer, men her var Guldberg principielt uenig. Han kunne nemlig se en fordel ved at moderere tolden for luksusartikler, og eventuelt helt ophæve den for råvarer, der skulle bruges i industrien. Kun på den måde kunne staten undgå at tabe penge, da varerne ellers ville blive smuglet ind i landet. Varer, der blev ført mellem

landsdelene skulle også have toldfrihed. Et andet middel var ifølge Guldberg at begrænse uddelingen af rangtitler, og sært nok var han her helt enig med landets de facto regent, Struensee, der som bekendt sænkede antallet af udnævnelser mærkbart. Men da Guldberg et par år senere trådte ind i magtens korridorer på Christiansborg, havde han skiftet mening. Nu lod han udnævnelser og ordener regne ned over folk – vel sagtens for at skaffe sig moralsk støtte fra de begunstigede.²⁹

Nogle år tidligere havde Guldberg indirekte kritiseret trykkefriheden, da han tog Miltons *Paradise Lost* under kærlig behandling. I den nye debat greb han lejligheden til at præcisere sine tanker: På den ene side priser han kongen for at have givet folket tilfaldelse til at give udtryk for de tanker, som så længe havde været bundne, men omvendt giver han også udtryk for, at folket endnu ikke er modent til denne frihed: »*Mon vi kan sende vore Creditorer eller afsette til vore Naboer nogle Skibsladninger af de vittige politiske Skrifter, som synes at ville om kort Tid udgiøre vort eneste Overflod*»?³⁰ Ironien og meningen har ikke været til at tage fejl af for læserne, og kritikken af regeringens fejlslagne økonomiske politik har sikkert også været til at få øje på. Ét sted tog han for alvor fløjshandskerne af: »*Mennesker ere dog altid Mennesker, altid begierlige, gevinstsyge fristede til at misbruge deres Adgang til Fyrsterne*».³¹ Kongens livlæge, Johan Friederich Struensee, havde nok i særdeleshed grund til at føle sig ramt.

Guldberg støttede sand og vigtig oplysning, men søgte nidkært at beskytte sine landsmænd fra »*Kjøbenhavns sludder*«, fra moralsk anløbenhed og kristelig vranglære. I det hele taget skulle de enfoldige beskyttes fra at blive misledt. Hvis kritikken blev for løssluppen, frygtede han, at tillidsforhol-

det mellem kongen og undersåtterne ville sprænges.³² Med andre ord var den største del af befolkningen for dumme til at kunne varetage den nye frihed, og det var kun de særligt udvalgte, som skulle benytte sig af censursens ophævelse. Netop forholdet mellem kongen og undersåtterne lå Guldberg på sinde. Han skrev senere: »*Ingen kand meere end jeg være overbeviist om, at Folket ikke er til for Fyrstens Skyld, men han for Folket: At dets Vel er hans eneste Lyksalighed, og bør være hans eneste Øyemed; at om han end har den meest uindskrænkede Magt, har han dog aldrig Ret til at forkrænke noget Menneskes Rettighed og endnu til at giøre et heelt Folk ulykkeligt. Lad ham være Herre, Gud er Overherre og de Fyrsten regierer over, vare Mennesker førend de bleve Undersætter*«. Ifølge Guldberg var det »*Familierne, som udgiøre Staten*»,³³ og det var kongens primære opgave at sørge godt for sine undersåtter. Guldberg mente, at den danske enevælde til fulde levede op til disse af Oplysningstiden prægede krav, og i det hele taget var han meget forsigtig i sin kritik af de siddende magthavere.³⁴

Guldburges svar til Philopatreias fik en overvældende modtagelse af anmelderen ved *Kritisk Journal*, som nærmest svømmede over i superlativer: »*Philopatreia kommer her i en Skole, som er bedre end han synes at fortjene den. Men Tak være hans Uforstand og Overilelse, at han gav Anledning til, at saa værdig en Mand som Philodanus greb Pennen*».³⁵ Om Guldburges person og skrivestil hed det blandt andet: »*Philodanus er sig allevegne selv liig, allevegne grundig, udførlig, eftertrykkelig; og man kan ikke andet, end elske den ærlige, den erfarne, den oplyste Patriot*».³⁶ Men som det vil vises, kan anmelderen ikke bruges som repræsentant for, hvordan Guldberg blev opfattet af folk med indsigt i statsfinanserne og økonomisk teori i det hele ta-

Fig. 3. Ove Høegh-Guldberg med Dannebrogssordenen, portrætteret af hofmaleren Jens Juel i 1782, da Guldberg var på toppen af sin politiske karriere. Der findes ingen portrætter af Guldberg før han blev en magtfaktor ved hoffet, og portrættet her gengiver tydeligvis en betydningsfuld og selvbevidst person. Guldbergs vej mod magten gik ad forskellige omveje, men da han endelig var blevet etableret på Christiansborg, greb han chancen og formåede at holde sig ved magten indtil et kup i 1784 veltede ham (Portræt på Horsens Statsskole. Foto: Svend Pedersen Reklamefotografi).

get. Pennefejden inddrog nemlig endnu en part: Sekretæren for landhus-holdningsselskabet Christian Martfelt, som skrev under endnu et af ti-

dens utallige pseudonymer: Philocosmus.

Martfelt var uenig med Guldberg i stort set alle punkter med undtagelse

af deres fælles syn på den nøje sammenhæng mellem folkets luksusforbrug og en stats dårlige økonomi. Derimod er det interessant at se nærmere på, hvordan Martfelt angreb sin modstander; ikke mindst fordi de begge (som alle andre) har kendt hinandens identitet.³⁷ Tonen i Martfelts bog blev betragtet som både unødvendig hård og hånlig af den lærde republiks medlemmer – en karakteristik som senere historikeren Edvard Holm var enig i.³⁸

Guldbergs svar var meget respektfuldt, nærmest slesk, og næsten uden forsøg på at argumentere mod Martfelt.³⁹ Det var muligvis en bevidst overlegen måde at affeje sin modstander på. På den anden side blev der ikke sagt noget egentligt substantielt om bogen, som Martfelt i øvrigt vandt et vist ry for såvel i samtiden som i eftertiden.⁴⁰ I sin replik til Guldberg var det som om Martfelt anerkendte Guldbergs position og indflydelse ved dele af hoffet. Nu logrede han pludselig for Guldberg og gav ham tilmed stor ros for hans økonomiske indsigt: »*Gud give Dem Lykke til en god Post ved vor Oeconomie- og Kammer-Væsen*«,⁴¹ sluttede han bogen. Det skulle senere vise sig, at Martfelt fik sit fromme ønske opfyldt.

Det nederlag, Guldberg trods alt led til Martfelt var enestående i den forstand, at det var det eneste tilbage-skridt på vejen mod endnu mere indflydelse. Anmeldelserne i *Kritisk Journal* vidner om, at Guldberg nu var en person, der skulle tages alvorligt og som kunne påvirke sine kongelige arbejdsgivere. Også et enkelt bevaret brev fra Guldberg til Terkel Klevenfelt, som forsøgte at få arveprinsens sekretær til at virke for sin sag, vidner om dette. Klevenfelt var blevet afskediget af Struensee fra sin stilling ved Højesteret og havde bedt Guldberg om at tage kontakt til professor Berger – en bøn som Guldberg pure afviste på

sin sædvanlige høflige facon, der dog ikke efterladt nogen tvivl om hans bestemte mening.⁴²

Trykkefrihedsperioden, som Guldberg trods sin skepsis selv drog stor nytte af, varslede også en anden forandring for Guldberg og hans herskab.

Optakten til paladsrevolutionen i januar 1772

Guldberg havde fulgt Struensees hurtige overtagelse af magten på meget tæt hold og han afskyede den tyske usurpator. Struensee derimod betragtede arveprinsens sekretær som en både intelligent og hæderlig mand, der tillige var en passioneret tilhænger af kongemagten, men han var ikke sikker på om Guldberg besad de nødvendige evner til at deltage i regeringsarbejdet.⁴³ Dette noterede Struensee i en notits, hvor han vurderede centrale personers muligheder for at deltage i regeringen af landet. Det er unægteligt tankevækkende, at Struensee havde Guldberg med i sine overvejelser, og det er et klart bevis på, at den borgerlige Guldberg var »brudt igennem« på Christiansborg bonede gulve. Guldberg havde simpelthen formået at gøre opmærksom på sig selv blandt landets adelsfolk. Struensee var imidlertid også klar over, at Guldberg på grund af sin kongetroskab kunne være en farlig mand at have placeret centralt ved hoffet. Derfor skulle han holdes på afstand. Mere ved vi ikke om Struensees syn på Guldberg. Det er derimod muligt at følge arveprinsens og Juliane Maries, og dermed også Guldbergs, isolation fra Christian 7.'s hof og ikke mindst de mange små og store tilside-sættelser (eller måske snarere drillerier), som Struensee udsatte dem for. Krænkelser der nok snarere var et resultat af ligegyldighed overfor enke-dronningen og hendes søn, end det var lyst til at fornærme.⁴⁴

Fig. 4. Guldberg blev efter revolutionen medlem af den kommission, der skulle dømme Struensee. Alle iagttagere var enige om, at medlemmerne af kommissionen var »blomsten af tidens juridiske indsigt«. Langt de fleste mente dog, at Guldberg var en væsentlig undtagelse. Hans gode ven Bolle Luxdorph gik endda så vidt som til at kalde ham en slet jurist. Guldberg havde da heller ikke de faglige forudsætninger for at deltage i juristernes arbejde. Men enkedronningen havde brug for ham som agent. Dagligt aflagde han rapport om kommissionens arbejde og fik sikkert dessiner om den fremtidige strategi, der skulle medvirke til at få idømt Struensee landets hårdeste straf. Og som bekendt skete det også: Den 28. april 1772 blev Struensee henrettet og Guldberg overtog tyskerens plads ved kongens side (Kobberstik af Jonas Hvas 1772, Frederiksborgmuseet).

Umiddelbart kan det virke besynderligt, at en beskeden og borgerlig mand som Guldberg i den grad lod sig påvirke af sit herskabs smålighed. Guldberg levede i mådeholdenhed og han forventede det samme af andre, men ikke af de kongelige; de var hævet over alle andre og tilsidesættelse af deres rettigheder, store som små, betragtede han som forkastelige. Som det ellers er fremstillet i den historiske litteratur, skyldtes hans hengivenhed ikke kun en medfødt respekt for kongelige personers ukrænkelighed. Igennem sine mange timer med arveprinsen fik Guldberg naturligvis et tæt forhold til Juliane Marie og arveprinsen. Den sidsnævnte var måske nok både naiv, uselvstændig og i det hele taget umo-

den, men ikke så håbløst ubegavet som især ældre generationer af historikere har beskrevet ham.⁴⁵

Arveprinsen blev ikke undervist i at håndtere statssager, og egentlig havde det nok heller ikke været hensigten. Guldberg var humanist. Kameralvidenskab (statskundskab) blev han med tiden nødt til at sætte sig ind i, men ikke før han startede sin politiske karriere. Hoffet var klar over dette da han blev ansat, og med ansættelsen tilsidesatte man derfor bevidst, at arveprinsen skulle opnå kompetence udi statskundskaben og økonomien. Derfor kan prinsen retfærdigvis ikke klandres for manglende forståelse for statsmandssager og statsstyrelse. Hans undervisningshæfter vidner om en ud-

mærket forståelse for sine forfædres gerninger, og han havde desuden et godt kendskab til seks sprog (dansk, fransk, engelsk, tysk, italiensk og latin).⁴⁶

Siden Struensees indtog havde en regulær kamp foregået om kongens gunst. Struensee forsøgte bevidst at holde enkedronningens kreds på afstand, men etiketten påbød parterne at omgås selskabeligt. Et godt billede af kampen mellem de to partier giver arveprinsen den 13. januar 1772 i sin skrivekalender, hvori han noterede: »*Apartement, og Kongen [var] saa artig mod mig, at det onde Parti blev misnøied og urolig derover*«. ⁴⁷ Det onde parti var naturligvis Struensees kreds og notitsen viser, at konkurrencen om kongen mellem Struensee og hoffet var tydelig for alle. På det tidspunkt var enkedronningens parti dybt involveret i planer om at styrte Struensee. Mere om det senere.

Det var mere end noget andet Struensees tyske væsen, hans magtmisbrug, og endelig hans reformer, der gav Guldberg uvilje mod usurpatoren. Guldberg var gennem sin stilling hos arveprinsen blevet yderligere styrket i sin tro på den enevældige konges ukrænkelighed. Han beskrev selv sit forhold til enevælden som institution således: »*Min hele Siel skizælver, naar jeg ville tænke, at jeg skulle brække Kongen min Embedsed*«. ⁴⁸ Tidligere havde han som enevældens støtte skrevet om »*den lykkelige Regeringsforandring for 100 Aar siden*«. ⁴⁹

Struensee nærrede absolut intet ønske om at lære sig dansk og dermed øge sit kendskab til det danske folk, og den moralske Guldberg så på Struensees affære med dronning Caroline Mathilde med foragt. Af samme årsag er det også klart, at Guldberg ikke kunne acceptere reformer, som påvirkede danskernes sædelige livsførelse. Moralske principper var nemlig en af samfundets grundvolde i Guldbergs

tankeverden. Han har selvfølgelig kendt til kongens sindssyge og hans manglende evne til at regere landet, og han var klar over, at andre måtte overtage majestætens funktioner. Men disse skulle varetages af en kongelig, ikke af en tilfældig tysker som Struensee. De skulle varetages af den, der ifølge Kongeloven var nærmeste arving til tronen. Altså hans elev arveprins Frederik. Til gengæld er der ingen grund til at antage, at Guldberg på nogen som helst måde skulle have følt sig specielt stødt over Struensees fritænkeri, som flere forskere ellers har brugt som en mulig forklaring på hans foragt for kongens livlæge. Som tidligere omtalt havde Guldberg været særdeles aktiv i religiøse debatter, og han havde faktisk nydt diskussionerne om fritænkeriet. Der er ingen tegn på, at han skulle have skiftet mening med hensyn til fritænkere. Det skal også nævnes, at Guldberg var en nær ven af en erklæret fritænker, August Hennings. Hennings' og Guldbergs brevveksling viser visse steder en sjælden jovial Guldberg, som nok forsøgte at omvende Hennings, men som alligevel erkendte sit nederlag og accepterede Hennings' valg. ⁵⁰

I løbet af sommeren 1771 var deputeret i Danske Kancelli Bolle Villum Luxdorph og historikeren Peter Frederik Suhm hyppige gæster hos Guldberg på Fredensborg. ⁵¹ Da de alle tre havde en interesse i statsstyrelsen, er det kun naturligt, hvis de har diskuteret landets styre. Suhm delte uden tvivl Guldbergs syn på Struensee; det samme har Luxdorph nok også gjort til trods for at han avancerede under Struensees regimente. I det nye testamente, som han den 13. juli 1771 forærede Guldberg, gav han i hvert fald udtryk for problemer i Danmark, da han på latin skrev: »*Jeg giver dette Tegn, som er Troens og Troskabens Fælleseje til min Ven, den kristne Borger Ov. Guldberg, i disse for Fædreland*

det vanskelige Tider«. ⁵² Hvad Luxdorph helt præcist sigtede til kan ikke siges; det behøvede ikke nødvendigvis at være en kritik af landets politik eller økonomi, for det kunne lige så vel være en kritik af fritænkeriet. Alle indicier pegede dog i samme retning: Struensee.

Sammensværgelsen

Utilfredsheden med landets uofficielle leder begrænsede sig dog ikke kun til den lille kreds på Fredensborg Slot. På omtrent samme tid som Guldberg afholdt sine sommermøder, hvor diskussionen nok først og fremmest har været teoretisk, foregik der langt mere handlekraftige møder i København mellem Schack Carl Rantzau-Ascheberg og general Magnus Beringskjold. Disse to mænd, der havde tilhørt kredsen omkring Struensee, forsøgte i sensommeren at vinde tilslutning for deres sag hos betydelige mænd, der af den ene eller anden årsag også var kommet i modvind hos Struensee; deriblandt J.H.E. Bernstorff og A.G. Moltke, der begge bestemt afslog at deltage i konspirationen. ⁵³ Efter dette afslag fra den gamle og anerkendte ministerstand rettedes de sammensvornes opmærksomhed mod hoffet på Fredensborg, hvis to kongelige beboere skulle give det kommende styre den legitimitet hos folket som ellers ikke var mulig at opnå uden folk som netop Bernstorff og Moltke. Det kunne tænkes at de ærgerrige mænd, Rantzau og Beringskjold, havde vægret sig ved at inddrage Juliane Marie og Frederik i sammensværgelsen, da det var åbenlyst, at de og deres kreds ville overtage den egentlige styring af revolutionen, men på den anden side var de på dette tidspunkt umulige at komme udenom. I oktober 1771 modtog Juliane Marie en henvendelse fra konspiratorerne og efter at have diskuteret deres tilbud

med Guldberg, besluttede hun at stille sig i spidsen for sammensværgelsen. ⁵⁴ De havde, som nævnt, årsager nok til at deltage og de personlige og ambitiøse grunde kunne nok sagtens sidestilles med frygten for, at Struensee skulle drive Danmark ud på et sidespor.

Arveprinsens rolle i komplotet beskrev enkedronningen selv ret tydeligt i et brev, hvor hun begyndte lægge planer for sin søn: »*The Almighty*«, skrev hun til ham den 7. oktober 1771, ⁵⁵ »*has choosen [you] to be the instrument by which your brother the king might be fortified on his throne and the subjects have in you an inferior who may plead their causes...* og hun fortsatte: *Should this last be done on the risk of your own repose be not horrified at the danger you should [be] met with*«. ⁵⁶ På trods af enkedronningens noget mangelfulde engelsk kommer meningen tydeligt nok frem. Gud har udvalgt prinsen, som undersåtterne ser op til, til sit instrument og Frederik har klart brug for denne opmuntring, da han var skræmt ved udsigten til den vigtige og centrale rolle, han skulle have både under og efter revolutionen. Dvs. den endelige plan var ikke udarbejdet på dette tidlige tidspunkt, men enkedronningen og dermed også Frederik var parate til at træde ud af deres skyggetilværelse og påtage sig ledelsen i den kommende regering.

Arveprinsen kom altså med i komplotet på sin moders foranledning, hvilket også bekræftes af det eneste vidnesbyrd Guldberg har efterladt sig om den 17. januar: »*Da Fædrelandet, rystet ved Struensees rasende Parti, hvert Øieblik truedes med Undergang, og der hverken mere gjaldt Hensyn til Høie og Lave, tog min Prinds, støttet af sin høie Moders Raad, og opfordret fra alle Sider af patriotiske Borgere, i sin Frygt for Kongen og for Riget, endelig sin Beslutning, lod 1772, den 17de Januar, hine Personer fængsle i deres*

Fig. 5. Familien Guldberg flyttede i 1773 ind i Prinsens Palæ ved Frederiksholms Kanal (det nuværende Nationalmuseum). Her er den ganske familie blevet foreviget i appartementssalen under portrætter og skulpturer af den kongelige familie. Efter Guldbergs første kones død i 1763, blev han gift igen i 1769. Brylluppet stod i den prestigefyldte Christiansborg Slotskirke og blandt gæsterne var naturligvis Juliane Marie og Arveprins Frederik. Guldberg og hans hustru fik otte børn (de fem overlevede ham), der alle havde Juliane Marie eller Arveprins Frederik som gudmor eller gudfar. Dermed kunne ingen være i tvivl om Guldbergs indflydelsesrige position (Maleri af William von Haffner, 1782. Privateje).

daarlige Tryghed, og hævdede saaledes Kongens og Fædrelandets Frihed. Deeltagende i hine Begivenheder har jeg følt Guds Styrelse, med Hjertet gennemtrængt af Glæde over, at han ikke forsmåede mig som et ringe Redskab til at frelse Kongen, den kongelige Familie og Fædrelandet fra hiin Skjændsel Afgrund. Udnævnt til Medlem af den Ret, hvis Hverv det var at undersøge og paadømme disse gruelige Forbrydelser, er det maaske faldet i mit Lod at have ydet mit Fædreland en nyttig Tjeneste; thi alt blev, for saa vidt det var nødvendigt, bragt for Dagens Lys og godtgjorde vor Sags Retfærdighed.⁵⁷

Citatet, der tydeligvis er skrevet efter 1772, støtter altså, at Frederik og hans moder blev tilskyndet udefra til at deltage i sammensværgelsen. Guldberg beskriver sin egen rolle i begiven-

hederne med en utrolig beskedenhed, men på den anden side fremhæver han heller ikke de kongeliges specielt meget. Det kan nok antages, at han ville give Juliane Marie eller arveprinsen æren for planen og sammensværgelsen, hvis dette havde været tilfældet.

Ved indgangen til skæbneåret 1772 var sammensværgelsens personkreds endelig klar. Af vigtige personer udover de allerede nævnte, var de to officerer Køller og Eickstedt kommet til. Netop disse to repræsenterede en væbnet magt indenfor slottets mure.

Hvem der udarbejdede planen, og hvornår, kan ikke dokumenteres på grundlag af det kendte kildemateriale. Guldberg har kendt til dokumenter, som kunne klarlægge begivenhederne, for seks år efter hans fald fra magtens tinder skrev han nemlig til en god ven: »Vanskeligt er det at retfærdiggjøre vis-

se *Acter i Herskabets Historie, uden at visse dokumenter henhørende til den 17. Jan. skulle see Lyset; og dette har ikke kunnet skee og kand ikke skee*«. ⁵⁸ Han vidste altså også, at disse dokumenter (måske) ikke længere eksisterede, og måske havde han selv ladet dem forsvinde, da han senere fik fuldstændig indflydelse på Gehejmearkivet. ⁵⁹ En indikation på, at Guldberg må have spillet en central rolle, og at der var foregået ting, som kunne fremstille hoffet i et dårligt lys.

Det er dog fuldstændig sikkert, at planen først var endelig klar få dage før den 16. januar, som var den dato de sammensvorne havde valgt til at foretage deres magtskifte. Formentlig var det den 12. Januar. Her skrev arveprinsen nemlig i sin kalender: »*Blev det Tilbud os giort, der blev Aarsag til Landets Frelse*«. ⁶⁰ Indholdet og verbets tid viser dog, at det må være blevet nedskrevet efter den 17. januar og der er derfor en mulighed for, at Frederik har lavet en fejldatering. Imidlertid beretter Beringskjold om et møde, som fandt sted den 13. januar og hvor Guldberg deltog som Juliane Maries forlængede arm. ⁶¹

På mødet præsenterede han de fremmødte for enkedronningens plan, og kom dermed til at fremstå som en bestemmende autoritet blandt de sammensvorne. Guldberg fremlagde tre spørgsmål: 1) Struensees og 2) Caroline Mathildes skæbner skulle afgøres: De fremmødte mente samstemmende, at dronningen skulle føres til Hirschholm Slot, men Guldberg skar igenem og sagde, at det var Juliane Maries mening, at Caroline Mathilde skulle føres til Kronborg, mens alle de øvrige skulle sættes i Kastellet. Kronborg havde langt mere karakter af et fængsel, og det var nu klart, at de kongelige ønskede at afskære dronningen fra kongen og ikke mindst, at man ville neutralisere hendes forbindelse med det danske kongehus. 3) De to kongeli-

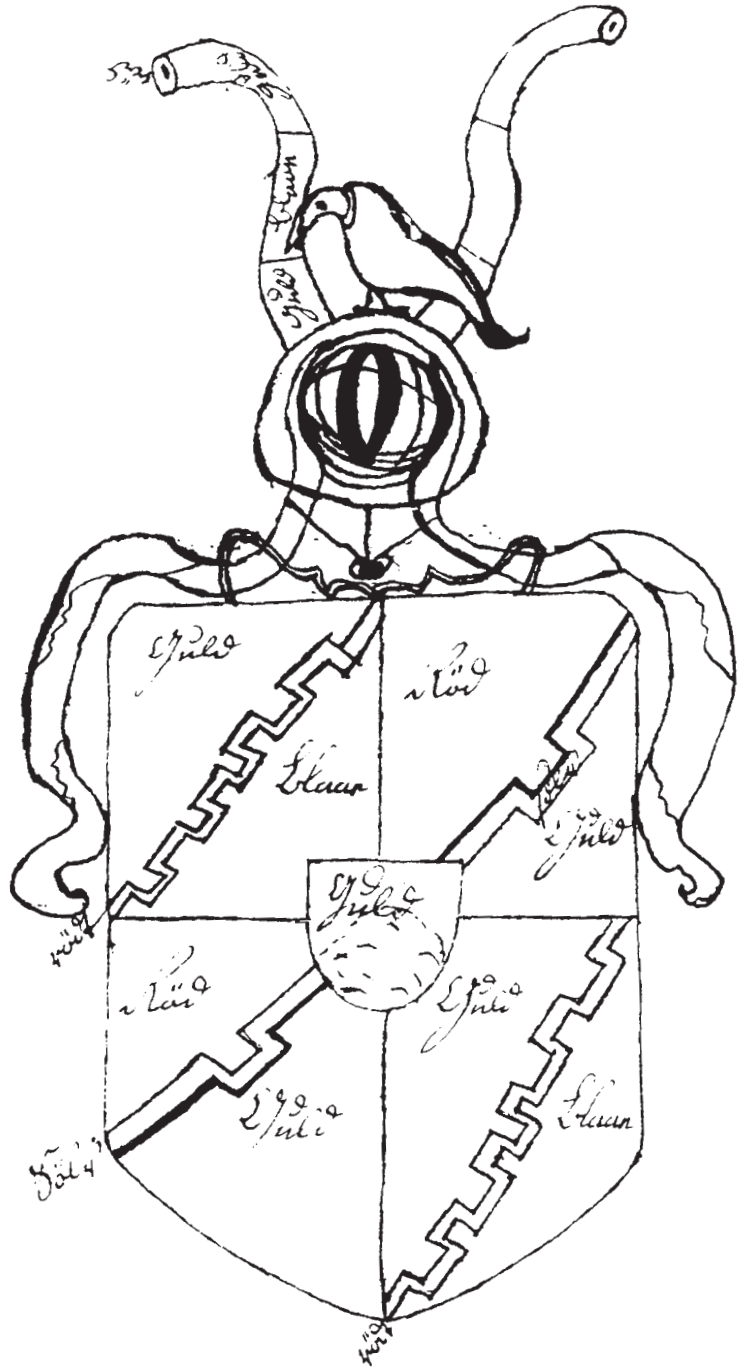
ge børn gav også anledning til diskussion, men man enedes om, at kronprinsen skulle holdes på Christiansborg. Derimod var man i første omgang nærmest ligeglade med, hvad der skulle ske med »*la petite Struensee*«, som man hånende havde døbt den endnu spæde prinsesse Louise Augusta. Altså blev planen udarbejdet den 12. eller 13. januar 1772, og Guldberg havde en væsentlig andel i planlægningen. ⁶²

Revolutionen

Den 16. januar skulle der være bal på slottet, og Struensees parti gav dermed konspiratorerne en oplagt chance for at slå til indenfor murene på et tidspunkt, hvor alle ville være forsamlet. Da de sidste lys var blevet slukket efter ballet, opholdt Guldberg sig i Frederiks gemak sammen med blandt andre arveprinsen og Juliane Marie, ved hvis side han blev natten igenem. ⁶³ Der skulle de blive, indtil de modtog signal om, at de rent militære aktioner var vel overståede. Det var ikke noget ufarligt spil, Guldberg havde indladt sig på; hvis det mislykkedes havde de alene Struensees nåde at håbe på, og Guldberg kunne være sikker på, at han ville blive trukket frem som personen, der havde manipuleret kongens halvbroder og stedmoder til at deltage under den falske anklage, at Struensee ville kongen til livs. Alligevel havde han modigt påtaget sig at smugle de vigtige dokumenter, kongen skulle underskrive, ind på slottet skjult i sin muffe. ⁶⁴

Kuppet forløb fuldstændig efter planen: Omkring kl. 4 om natten gik en lille flok anført af Guldberg, der oplyste slottets vintermørke gange med to lys, til kongens sovegemak, hvor den forskræmte konge underskrev de nødvendige ordrer, der skulle legitimere deres handlinger. Struensee og Brandt

Fig. 6. Efter revolutionen regnede det med udnævnelser og nådesbevisninger.. De nye magthavere måtte erkende, at deres magtgrundlag hvilede på et relativt løst grundlag, og udnævnelser og nådesbevisninger blev derfor en nødvendig strategi for at sikre den velstillede del af befolkningens gunst. Guldberg havde dog tidligere argumenteret imod inflationen i udnævnelser, da han mente, at der var en snæver sammenhæng mellem sociale ambitioner og et overforbrug af luksusvarer. Guldberg selv fik ikke de benådninger, som han ellers havde gjort sig fortjent til qua sin centrale rolle i revolutionen. Indfødsretsloven blev et afgørende vendepunkt for ham, og loven blev også den officielle årsag til, at han i 1777 lod sig adle med navnet Høegh-Guldberg med tilbagevirkende kraft fra januar 1772. Hans adling var et kongeligt projekt, idet arveprins Frederik deltog aktivt og tegnede den ny adelsfamilies våbenskjold. På trods af sin status, blev der set ned på Guldberg, og hans adling i 1777 skyldtes delvis egne sociale ambitioner, men også en erkendelse af, at han ikke kunne afstvinde nødvendig respekt og slå igennem politisk uden en adelstitel. Teksten lyder: »Saaledes allernaadigst udkastet af Hans k. Høihed selv og Hans Maiestet til allernaadigst Approbation forelagt, og siden mig til en dyrebær Erindring givet paa Fredensborg d. 12. Oct. 1777. Guldberg«. (Tegning i Rigsarkivet).

Guldbergs allernaadigste indstiftelse af hans k. Høihed selv
og hans Maiestet til allernaadigste Approbation forelagt, og siden
mig til en dyrebær Erindring givet paa Fredensborg d. 12. Oct. 1777
Guldberg

blev smidt i Kastellet sammen med en række mindre vigtige personer, og dronning Caroline Mathilde blev på kongens foranledning sendt til Kronborg, da de sammensvorne ikke ville risikere, at hun på nogen måde skulle få mulighed for at påvirke kongen. Man havde kendt til, at stemningen blandt folket var imod Struensee og som en del af planen skulle dette udnyttes ved, at man kraftigt understregede, at der var tale om en befrielse af kongen. Derfor lod man en række falske breve fabrikere, hvori kongen bøn-faldt arveprinsen om at komme ham til hjælp, da han frygtede for sit liv. Propagandaen lykkedes til fulde, eller snarere for godt. Folket gik amok i en sand hærværksrus i jubel over at kongen var blevet befriet fra tyskernes onde åg.

Historikerne har til alle tider dømt de sammensvorne hårdt for deres lumpne metode at gribe magten på. Der er enighed om, at det var både nødvendigt og legitimt at vælte Struensee, men »*et natligt Overfald paa Folk, der ligger i deres søde Søv, har i og for sig noget frastødende ved sig*« som historikeren Edvard Holm siden hævdede.⁶⁵ Især behandlingen af dronningen blev betragtet som uværdig. På den anden side kan det ses af handlingsforløbet, at der var tale om en såre perfekt og genial plan, som oven i købet var fuldstændig fri for blodsudgydelser af enhver art. Det er klart at de omtalte fingerede breve fra kongen, hvori han tryglede sin halvbror om at komme sig til hjælp mod Struensee, efterfølgende bidrog til at miskreditere kupmagerne, men omvendt var de et vigtigt redskab til at vise folket de sammensvornes omsorg for kongen.

Overalt i konglomeratstaten var der glæde over revolutionen. De trofaste skulle belønnes og nye riddere og kammerherrer så snart dagens lys. Guldberg derimod, modtog ingen nådesbe-

visninger, men til gengæld knyttede han endnu stærkere bånd til Juliane Marie og Frederik. Disse bånd skulle snart medvirke til at Guldberg gennem kabinetsordrerne opnåede den fuldstændige kontrol over majestæten og hele riget. Men det er en anden og længere historie.

Afslutning

Når man taler om 1700-tallets politiske historie, har der været en tendens til at se Guldberg-tiden, som et tilbageskridt, eller i bedste fald en periode med stagnation. Det er fordi, der i forskningen har været en tendens til at fokusere på økonomisk historie. Og korrekt: Guldberg gjorde intet for at forny den økonomiske politik. Ej heller gjorde han noget for at forbedre bøndernes stilling. Men Guldberg var klar over, at samfundet var i forandring; han vidste, at danskerne var begyndt at føle sig som danske. Han erkendte også, at flere af Struensees reformer havde været for vidtrækkende og at danskerne simpelthen ikke var parate til udvidet frihed. Han var f.eks. ikke modstander af censur, men han mente at frihed kunne gradbøjes og at en langsom opblødning var bedre end et hurtigt pennestrøg.

Det traditionelle billede af Guldberg som et reaktionært menneske holder ikke. Tværtimod var han på en række områder progressiv: Han var en af de første, som stod frem på den offentlige arena som rendyrket patriot, og ikke mindst turde han kritisere adelen og de siddende magthavere for deres tilsidesættelse af det danske sprog. Han var dybt religiøs, og det påvirkede hans moralske grundholdning, men han havde også respekt for fritænkere og andre religioner, som byggede på et kristent grundlag.

Historien om Ove Høegh-Guldberg (han adledes i 1777 under dette navn)

er på overfladen et klichéfyldt H.C. Andersen-eventyr om den fattige provinsborger, som kommer til magt og ære. Og heri ligger Guldbergs største fortjeneste: Han var netop den første som for alvor brød standsskellene og banede vejen for danske borgerlige til en karriere i statstjenesten. I denne artikel har jeg set nærmere på Guldbergs vej til Christiansborg, og lige så meget som han er et symbol på de borgerliges muligheder, var han også et produkt af sin tid. Han var simpelthen på rette sted på rette tid; men han op-søgte det også selv. Historikerne Aage Friis og Edvard Holm har kaldt ham ærgerrig, og det er nok at stramme skruen en tand for meget. Livet igennem var han ambitiøs, men rundsav på albuerne synes han ikke at have haft. Ambitionerne blev forstærket med den overraskende professorudnævnelse i 1760. Han havde vel nok gjort opmærksom på sig selv gennem en række teologiske skrifter, men det må formodes, at han først og fremmest fik stillingen, fordi han havde skabt sig nogle indflydelsesrige kontakter. Uden Sorø Akademi og professorernes censurfrigagelse havde han heller ikke fået lærestolen ved Juliane Maries hof. Juliane Maries hof blev Guldbergs skæbne og da herskabet blev tilsidesat af Struensee, udfordredes Guldbergs syn på de kongelige. Derfor stillede han sig til rådighed for sammensværgelsen og blev en central person i omstyrtelsen af Struensee.

Guldberg selv beholdt magten over landet indtil 1784, hvor han selv blev styrtet af en ambitiøs kreds ledet af kronprins Frederik og A.P. Bernstorff. Revolutionen i 1784 var langt fra så populær som den 12 år tidligere; der udbrød ingen spontan jubel, og det spillede ind på behandlingen af Guldberg. Han blev ikke offer for en offentlig skueproces. Tværtimod fik han en stilling som Stiftamtmand i Århus, hvor han blev boende indtil sin død i 1808.

Noter:

1. I artiklen bruger jeg navnet Guldberg fremfor Høegh-Guldberg, som han blev adlet med i 1777. Alle Guldbergs samtidige, med enkelte undtagelser, benyttede aldrig Guldbergs fulde navn. For at følge samtidens skik har jeg derfor besluttet at gøre det samme. Selv bekendtskaber, som han gjorde efter 1777, og som altså blev introduceret til ham som adelsmand, henviser til ham som »Guldberg« i deres breve eller memoirer. Når jeg henviser til hans korrespondance efter navneskiftet, benytter jeg dog »Høegh-Guldberg« – naturligvis, for det var jo det navn han underskrev sig med.
2. Bernstorff til Reventlow den 9/11-1773. Aage Friis: Bernstorffske Papirer. Udvalgte Breve og Optegnelser vedrørende Familien Bernstorff i Tiden fra 1732 til 1835 Bd. 2, Kbh. 1913, s. 237
3. Ove Høegh-Guldbergs autobiografi, Høegh-Guldbergs privatarkiv, Rigsarkivet (RA).
4. Med den kongelige forordning af 23/11-1661 blev kongens embedsmænd faktisk ligestillet med adelen.
5. Københavns Universitet: Det teologiske fakultet, Den teologiske embedseksamen. Karakterprotokoller 1707-1754, RA. 18 kandidater opnåede samme resultat som Guldberg, 32 dårligere og 5 bedre.
6. Danske Kancelli: Gratialprotokol fra oktober 1760, 26. oktober 1763, RA. Guldberg søgte i november 1760 om offentligt embede, hvor ovenstående er anført. Selve anbefalingen må formodes bortkommet.
7. Levendsskildring (formentlig affattet af hans søn Christian Høegh-Guldberg), Høegh-Guldbergs privatarkiv, RA.
8. Se også kabinetsordre 9.10.1781 til Tyske Kancelli, Kabinetsordrer 1770-84, RA. Heri blev jødernes ret til at praktisere deres tro understreget, så længe de naturligvis overholdt statens love.
9. Bjørn Kornerup: Den danske kirkes Historie bd. 5: Perioden 1746-70, Kbh. 1951, s. 269.
10. K.F. Plesner: Det smagende Selskab, Kbh. 1959, s. 23
11. Alle tre artikler i Dansk Biografisk Leksikon hævder, at Guldberg var med til at danne selskabet, hvilket ikke er korrekt. Først den 23. januar 1766 blev han optaget som medlem. Også Vilhelm Andersen hævder dette i Illustreret dansk Litteraturhistorie Bd. 2: Den danske Litteratur i det attende Aarhundrede, Kbh. 1934, s. 625. Se også Plesner som ovenfor s. 51. Indholdet af Guldbergs prisbe-svarelse vil blive i behandlet senere.
12. Ole Feldbæk (red.): Dansk identitetshistorie Bd. I: Fædreland og modersmål 1536-1789, Kbh. 1991.

13. Fra Guldberg til Christian Skeel 30.10.1760. Christian Skeels privatarkiv, RA.
14. Aftrykt i Suhmiana. Eftersamling af Peter Friederich Suhms for en Del tilforn utrykte Småskrifter udgiven efter hans Død som Tillæg til hans i 15 Bind samlede Skrifter, Kbh. 1799, s. 353.
15. Gratia!protokol fra 31 octob. 1760-26 octob. 1763, Danske Kancelli, RA.
16. Ove Guldberg: Plinii Lovtale til Trajanum oversat, tillige med en Indledning i den Romerske Statsforfatning, Sorø 1763, s. 12.
17. Sst., s. 11.
18. Jon Erichsen blev senere en god ven af Guldberg, som gav ham stillingen som assessor i Højesteret. Erichsen begik selvmord i 1787.
19. Hans vindskrift fra Selskabet til de skønne og nyttige Videnskabers Forfremmelses priskonkurrence i udvidet form.
20. Ove Guldberg: Tanker over Miltons Digt og den saa kaldte hellige Poesi, Kbh. 1761, s. 10.
21. Sst., s. 14.
22. Dermed mener jeg ikke, at der var tale om »en magtens arrogance«, således som Feldbæk har sagt, Ole Feldbæk som ovenfor anført s. 148
23. Christian Høegh-Guldberg: Et Par Ord om Ove Høegh-Guldberg. Helliget Sandhed og Retfærdighed, Odense 1841, s. 6. Dette er det eneste vidnesbyrd, som jeg har kunnet finde om Guldbergs lektioner på akademiet. Et egentligt lektionskatalog for 1761-64 findes ikke, hverken på Det Kongelige Bibliotek, på skolens bibliotek eller på landsarkivet, og må derfor formodes at være gået tabt under branden i begyndelsen af 1800-tallet.
24. Juliane Maries breve til arveprins Frederik 1761-65, Kongehusets arkiv, Christian 7's arkiv: Arveprins Frederiks brevveksling, RA.
25. Philopatreas [Jakob Kr. Bie]: Trende Anmærkninger om de dyre Tider og Handelens Svagheit etc. Kbh. 1770.
26. NN (Ove Guldberg): Philodani Undersøgelse af Philopatreas Anmærkninger, Kbh. 1771, s. 11
27. Høegh-Guldberg til Peder Christian Schumacher 17.3.1785, J. O. Bro-Jørgensen (udg.): Ove Høegh Guldbergs og arveprins Frederiks brevveksling med Peder Christian Schumacher 1778-1807, Kbh. 1972, s. 324.
28. Sst., s. 31.
29. Claus Mechlenborg: Ove Høegh-Guldbergs vej til magten 1772-1784, Upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet 2001, s. 43ff. Ordensregnen var imidlertid en nødvendig politisk manøvre for at samle støtte til den nye regering.
30. Sst., s. 13.
31. Philodani som anført i note 26, 1771, s. 10.
32. Jens Møller: Dommen over Guldberg, Historie, ny række X, 1, s. 91-109, 1972.
33. Kabinettsordre 6.1.1783 til Kommercekollegiet, Forestillinger og Resolutioner 1782-83, RA.
34. Ove Guldberg: Azan eller den fra Gield udfriede Fyrste. En Fortælling., Kbh. 1771, s. 52.
35. Københavnske Kongl. privil. Adressecontoirs Kritiske Journal No. 5, 1771, s. 33.
36. Sst., no 8, 1771, s. 57.
37. Sst., no 40, 1771, s. 318: »Vi holde det ikke tilbage, her at sige det – som alle vide – at Philodanus er Hr. Etatsraad Guldberg, og Philocosmus Hr. Cancellieraad Martfelt«.
38. Edvard Holm: Danmark-Norges Historie bd. 4, 2. afdeling: Fra den store Nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720-1814), 1902, s. 282. Nogle år tidligere gav Holm dog udtryk for det stik modsatte synspunkt: at det var en værdig kritik!, E. Holm: Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedens Historie 1770-1773, Kbh. 1885.
39. NN (Christian Martfelt): Philocosmi Betænkninger over adskillige vigtige politiske Materier i Anledning af Philodani Undersøgelse, meddelte en god Ven paa Landet, Kbh. 1771, s. 17.
40. Se bl.a. Dan Ch. Christensen: Det moderne projekt. Teknik og Kultur i Danmark-Norge 1750-(1814)-1850, Viborg 1996, s. 53-97. Forfatteren tegner dog et noget unuanceret billede af Martfelt som fysiokrat. Det kunne have været modificeret en del, hvis Christensen f.eks. havde inddraget Martfelts forslag til en overdådighedslovgivning. Disse var nemlig udpræget merkantilistiske, se Kommercekollegiet, Danske Sekretariat: Efterladte Embedspapirer. Etatsraad Martsfelts Papirer, RA.
41. NN (Christian Martfelt): Philocosmi Brev til Philodanus som Svar paa hans Tanker over Philocosmi Betænkninger, Kbh. 1771, s. 15.
42. Fra Ove Guldberg til Terkel Klevenfelt den 29. august 1771, Kgl. Bib. NKS 2018 4 d.
43. Werlauffs arkiv i kgl. Bib. Pakke 23. På papirerne er påskrevet: »Dette er fundet blandt Grev Struensees papirer«. Udover Guldberg er en række andre akademikere som Suhm, Rothe og Sporon blevet karakteriseret. Der til kommer en lignende karakteristik af allerede ansatte personer i centraladministrationen, bl.a. Aagaard og Carstens. Det fremgår ikke tydeligt, hvornår Struensee lavede sin karakteristik af Guldberg.
44. Edvard Holm som anført i note 38, s. 335-338.
45. I særdeleshed i de anførte værker af Edvard Holm, men også Aage Friis: Andreas Peter Bernstorff og Ove Høegh Guldberg. Bidrag til den Guldbergske tids historie (1772-1780), Kbh 1899.

46. Kongehusets arkiv: Christian 7.'s arkiv, Arveprinsens egenhændige optegnelser og brevveksling, RA.
47. Arveprins Frederiks Skrivekalender for 1772 i Kongehusets arkiv: Frederiks 6.'s arkiv, Caroline Mathildes historie, RA.
48. Ove Høegh-Guldberg til Schumacher 15.9. 1789, J. O. Bro-Jørgensen (udg.): Ove Høegh Guldbergs og arveprins Frederiks brevveksling med Peder Christian Schumacher 1778-1807, Kbh. 1972, s. 463.
49. Ove Guldberg som anført i note 34, s. 52.
50. Brevvekslingen findes i privatarkiv nr. 5608, RA.
51. Se flere steder i Luxdorps dagbøger gennem denne sommer. Se noten nedenfor.
52. Originalteksten lyder: »Amico | Christiano et Civi | Ov. Guldberg | Hanc | Communis fidei et fidelitatis | Tesseram | Patriai tempore iniquo | tradit | B. W. Luxdorph | Ni-artherum d. 14. Julii 1771,« Luxdorps privatarkiv nr. 5916, pakke III: Luxdorps dagbøger for 1771, RA.
53. Edvard Holm som anført i note 38, s. 331.
54. Jacob Henric Schous beretning findes hos Frederik Schiern (udg.): Bidrag til Oplysning af Katastrophen den 17de Januar 1772, Historisk Tidsskrift 4, II, 1870-72, s. 679-840.
55. Enkedronningen og hendes søn havde om sommeren samme år modtaget engelskundervisning, og for at holde det vedlige korresponderede de på sproget; i hvert fald året ud.
56. Kongehusets arkiv: Christian 7.'s arkiv, arveprins Frederiks brevveksling: Juliane Marie til arveprins Frederik den 7. oktober 1771, RA. Det er i øvrigt meget uklart i den hidtidige forskning, hvornår de kongelige blev inddraget i sammensværgelsen. Det omtalte brev, som ikke er blevet brugt tidligere, løser dette problem endegyldigt.
57. Frederik Schiern som anført i note 54, s. 710-11. Teksten er af udgiveren oversat fra latin. Schiern meddeler at eksemplaret var i privateje, hvilket formentlig stadig er tilfældet. Det fremgår for øvrigt heller ikke hvornår, Guldberg har nedskrevet teksten.
58. Ove Høegh-Guldberg til Schumacher 18.2. 1790, J. O. Bro-Jørgensen som ovenfor anført s. 472.
59. Kabinetsordre 9.8.1780 til Danske Kancelli, RA.
60. Kongehusets arkiv: Frederiks 6.'s arkiv, papirer vedrørende kongens moder. Nr. 44: Arveprins Frederiks Skrivekalender for 1772, og Samlinger til Caroline Mathildes historie, RA. Ordet tilbud, mener jeg, skal læses i samme betydning som »plan« og ikke som om det er første gang de kongelige blev inddraget i konspirationen som det ellers er blevet hævdet af først Ludvig Koch: Hvorledes Sammensværgelsen mod Struensee kom i Stand, Museum. Tidsskrift for Historie og Geografi II, 1891, s. 1-22; Anne Riising: Schack Carl Rantzau-Aschebergs forhold til J. F. Struensee, Jyske Samlinger, II, s. 195-245, 1952-54 og senest af Casper Syskind: Sammensværgelsesplanerne mod Struensee 1771-1772, upubl. speciale i historie fra Københavns Universitet 1972.
61. Johan von Bülow's arkiv i Sorø Akademis bibliotek, kasse XXI: Skrivelse, omhandlende Magnus Beringskjold.
62. Carl, prins af Hessen: Prins Carl af Hessens optegnelser (1774-1784), Kristiania 1893, støtter også dette, se s. 72.
63. Harald Langberg: Dødens teater. Revolutionen 1772, Kbh. 1971, s. 28.
64. Gazette de leiden, Numero X. Afskrift i håndskriftsamlingen IV, Danmark-Norges historie 1772-84 Pakke N 1-11 & N 18-19, RA.
65. Edvard Holm som anført i note 38 s. 348.

Kulturhistorie og kirkehistorie

En udvidet anmeldelse af Linda Oja: *Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- og 1700-talets Sverige* og Göran Malmstedt: *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*

Af Charlotte Appel

Fortid og Nutid, juni 2003, s. 130-141

To vigtige svenske monografier om hhv. magiopfattelser og kirkeliv i 1600- og 1700-tallets Sverige demonstrerer, hvordan nye kulturhistoriske problemstillinger og metoder kan bidrage til vores forståelse af det tidlige moderne samfund og dets forestillingsverdener. I denne artikel vil en række resultater og perspektiver i Linda Ojas og Göran Malmstedts bøger blive præsenteret og diskuteret. De to undersøgelsers internationale orientering såvel som forbindelsen til den ældre svenske tradition for mere kulturhistorisk orienteret kirkehistorie bør give stof til eftertanke. For her er tale om forskningsfelter, der længe har været helt forsømte i dansk sammenhæng.

Charlotte Appel, f. 1960, mag.art. og dr. phil. i historie, lektor ved Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter. Har skrevet disputatsen *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2001, samt flere artikler om bog- og læsehistoriske emner. Arbejder pt. med et forskningsprojekt om nadverritualets historie i Danmark.

I 2000 udkom Linda Ojas bog »Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- og 1700-talets Sverige, og i 2002 fulgte Göran Malmstedts »Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige«. De to værker er på mange måder symptomatiske for de sidste årtiers generelle interesse for 1500-1800-tallets mentalitets- og kulturhistorie. Begge forfattere er både på det teoretiske-metodiske plan og mht. mere konkrete sammenligninger internationalt velorienterede og de forstår at sætte deres analyser af svenske forhold ind i en bredere europæisk sammenhæng. Samtidig kan man som dansk læser ikke undlade at bemærke, hvordan de to yngre kulturhistorikere

har kunnet nyde godt af den lange og brede tradition for svensk kirkehistorisk forskning.

I Danmark har der kun været forsket meget lidt i de social- og kulturhistoriske aspekter af landets kirkehistorie i den såkaldt tidlige moderne periode siden Holger Fr. Rørdams og Bjørn Kornerups dage. Eneste, delvis undtagelse er Martin Schwarz Laustens forfatterskab, der dog primært har taget udgangspunkt i ledende teologers idéer og virke. Anderledes i Sverige. Her blev ikke mindst Hilding Pleijel med sine arbejder om herrnhutismen og »Hustavlens verden« skoledannende.² Ganske vist har selve Pleijels idealtypiske billede af svensk folke-

fromhed i stormagtstiden stået alvorligt for skud i de seneste år.³ Men faktum er, at der op gennem hele sidste halvdel af forrige århundrede udgik en konstant strøm af kirkehistoriske arbejder, der netop havde befolkningens kirkeliv og kristentro som genstandsfelt. Det kan man også få et klart indtryk af gennem læsning af mange afsnit (og ikke mindst de tilhørende litteraturhenvisninger) i den splinternye *Sveriges kyrkohistorie* i otte bind.⁴

Den mere historisk-antropologiske dagsorden, som bl.a. Oja og Malmstedt selv har været med til at sætte i løbet af 1990'erne, er naturligvis en ny og anden end Pleijel-skolens. Ved læsning og nøjere granskning af noteapparat og litteraturliste bliver det dog klart, hvordan deres egne (nok især Malmstedts) analyser har kunnet underbygges og perspektiveres gennem henvisninger til mange ældre undersøgelser, såvel systematiske gennemgange af bestemte dogmer og ritualer som dybtgående lokalhistoriske studier, baseret på omfattende materiale fra de gejstlige arkiver. Vi har noget at komme efter her til lands!

Det skal også understreges, at Ojas og Malmstedts bøger ikke står alene. Mange andre svenske historikere i deres generation har kastet sig over beslægtede emner. Lad mig blot gøre opmærksom på f.eks. Peter Aronssons studier af vækkelsernes sociale og politiske dimensioner,⁵ Daniel Lindmarks afhandlinger om katekismusundervisning m.m.⁶ og helt dugfriske arbejder om visitatspraksis og om prædikestolen som »massemedium« (hhv. Olle Larsson og Elisabeth Reuterswärd).⁷ At der her langt fra kun er tale om kirkehistoriske undersøgelser, turde sige sig selv. Sammenhængen og den ofte direkte inspiration fra og diskussion med f.eks. Eva Österbergs mere social- og retshistoriske arbejder er ikke til at tage fejl af, ligesom navnlig Peter Aronsson har gjort brug af

mikrohistorisk teori og metode.⁸ Men nu til anmeldelsen af selve de to udvalgte titler.

Linda Oja og de skiftende holdninger til magi

Linda Ojas bog *Varken Gud eller Natur*, handler, som undertitlen præciserer, om »synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige«. Genstandsfeltet er således ikke selve den magiske praksis eller eksempelvis de mange trolddomsprocesser i perioden. Oja redegør i bogens to indledende kapitler for, hvor afgørende det er, hvilke ord og kategorier mennesker anvender i deres forsøg på at forstå og ordne den verden, der omgiver dem. Al kategorisering er magtudøvelse. Det er derfor bogens formål at »undersöka hur 1600- och 1700-talets människor såg på magi, i vilken mån synsätten skilde sig åt mellan olika sociala grupper samt hur dessa uppfattningar förändrades över tid« (s. 48).

Linda Ojas kildemateriale falder i tre grupper, der samtidig giver strukturen til bogens tre hovedafsnit: Lovgivning, retsvæsen og de lærdes beskrivelser. Inden for alle tre afsnit undersøges fem centrale aspekter: 1. benævnelser og kategorier (hvordan karakteriseredes og defineredes forskellige former for magi), 2. kontraster (i hvilken kontekst taltes om magi og hvad opstilledes som magiens modsætninger), 3. »försanthållande« (dvs. hvorvidt mennesker troede eller tvivlede på magi), 4. vurderinger (især forholdet til Gud og Djævel og dermed også spørgsmålet om eventuelle sekulariseringstendenser), 5. forholdsregler (hvad forskellige mennesker foreslog der skulle gøres mod det, de forstod som »magi«). Det kan ikke undgås, at denne meget skematiske opdeling af stoffet, der er kendetegnende for mange svenske doktorafhandlin-

Fig. 1. Titelbladet til *En Forskreckelig Oc sand bescriffuelse om mange Trolldsolet: som ere forbrænde for deris Misgierninger skyld prydes af et træsnit, der viser den gruelige henrettelse af en tysk trolldkarl. Det lille nyhedsblad er oprindelig tysk, men blev også trykt i dansk udgave 1591 af den kongelige bogtrykker Lorentz Benedict. – I nyere europæisk forskning har man ikke kun analyseret diskurser om trolddom og hekse i skriftligt kildemateriale, men har også inddraget billeder, ikke mindst fra de mange samtidige nyhedsblade. Det skandinaviske billedmateriale mht. netop trolddom er begrænset, men det vil ikke desto mindre være en spændende opgave at analysere det, der findes. (De anmeldte bøger af Oja og Malmstedt er desværre uillustrerede).*

ger, indimellem gør fremstillingen unødigt tung og gentagende. Men bogen reddes af et glimrende sprog, og ikke mindst: af det fascinerende indhold.

For her er tale om frugtbare og samtidig klart afgrænsede spørgsmål, der straks kaster resultater af sig. Gennemgangen af lovgivningen fra 1571 og frem til 1780 viser bl.a., hvordan ordene trolddom og »vidskepelse« (der svarer til »overtro« på dansk) først optræder næsten synonymt i de officielle

dokumenter. Men i 1600-tallets sidste halvdel adskilles de, sådan at »trolddom« forbeholdes skadevoldende magi, som Djævelen står bag. Fra 1700-tallet er der flere eksempler på, at Djævelens medvirken alene (og ikke magiens karakter) kan berettige til anvendelse af trolddoms-begrebet. Betegnelsen »vidskepelse« blev i 1500-tallet brugt som samlebetegnelse for magiske handlinger, men især dog i sammenhæng med signen og manen (samt fortsatte katolske misbrug). Begrebet og

de mange forskellige former for magi kobledes dog stadig tydeligere til trolddom og djævpagt (svarende til hvad der i Danmark skete med forordningen 1617). Men især fra den store kirkelov 1686 og fremefter begyndte de to begreber at adskilles, og ved slutningen af 1700-tallet brugtes »overtro« primært om bedrageri og anden uredelighed. Dette hang sammen med iøjnefaldende ændringer mht. tro og tvivl på magiens virkning. Allerede sidst i 1600-tallet kunne man møde formuleringer af en eksplicit skepsis over for djævpagt m.m., og der taltes mindre eksplicit om emnet i lovgivningen. Det var dog først sidst i 1700-tallet, at skepsis kom til at præge lovgivningen i større omfang, og man skal frem til årene 1778-79, før man kan tale om en decideret »afkriminalisering«.

Også andre aspekter behandles i sammenhæng med lovgivningen. Oja påpeger den alt for ofte oversete straf inden for kirkens eget straffesystem – kirkedisciplinen – hvor brug af magi resulterede i åbenbart skriftemål eller det lille band, dvs. udelukkelse fra nadverritualet og dermed på flere planer fra det kristne fællesskab. Vigtig er også hendes diskussion af, hvordan man i perioder søgte den direkte, eksplicitte konfrontation med den magiske praksis, der skulle bekæmpes, mens man til andre tider (markant fra 1713 og de følgende år) snarere førte en fortielsens taktik. Samlet tegnes et overbevisende billede af en forskydning fra en streng, religiøs præget og troende indstilling i 1500- og især 1600-tallet, til et mildere, mere verdsligt indrettet og skeptisk standpunkt i 1700- (og 1800-)tallet. Som det siges i sammenfatningen s. 118: »*Medan motståndet mot magi tidigare bedrivits så att säga inifrån det magiska tankesättet, alltså med utgångspunkt i tron på magi som en verklig om än djävulsk kraft, kom det under 1700-talet alltmer utifrån*«.

Hovedafsnittet om magiopfattelser i retssystemet bygger på et stort og heterogent materiale fra både verdslige og gejstlige retsinstanter. Oja mestrer på én gang at formidle billedet af, hvor forskelligartede og ofte indbyrdes modstridende sådanne opfattelser blev formuleret ved domstolene, samtidig med at hun forsigtigt fremhæver de hovedtendenser, hun mener at kunne iagttage. En vigtig tendens gælder de ofte registrerede forskelle på magiopfattelsen hos hhv. almue og øvrighed, der også tidligere er blevet bemærket i trolddomsforskningen. I retssagerne konfronterer de afvigende opfattelser hyppigt hinanden. I 1600-tallet kommer det især frem i sager om uskadelig magi. Øvrighedens repræsentanter kræver straf pr. definition, mens de anklagede ofte fremfører, at de direkte har handlet som gode kristne med brug af midler, de har fået af Gud. I 1700-tallet kan forskellene især iagttages i sager om skadevoldende magi, hvor det er øvrigheden, der udviser skepsis og vil individualisere og til sidst afkriminalisere det, som almuens opfatter som det farligste og helt reelle djævelskab.

I det store afsnit om de lærdes beretninger er det primært de mange antikvarisk inspirerede skildringer fra 1700-tallet, der udnyttes. Det føromtalt blik udefra er dominerende. De lærde skriver om magi i de lavere samfundslag. På denne måde kobler de uvidenhed og overtro tæt sammen, ligesom fænomenerne i særlig grad forbindes med kvinder og kvindeliv. Der bliver tale om en todeling af verden, hvor magien entydigt indgår i konstruktionen af det andet og det fremmede. Oja giver dog også et kort rids af, hvordan dette blik udefra i 1800-tallet bliver mere positivt og romantiserende i tråd med de iagttagelser, bl.a. Peter Burke fremlagde i sin bog om *Popular culture*.⁹

Linda Ojas bog har fuldt fortjent indbragt hende Svenska Dagbladets

og Clios historikerpris for år 2000. Her er fascinerende detaljer og systematisk overblik, og her gives først og fremmest et nyt, kronologisk og socialt differentieret indblik i 1600- og 1700-tallets forestillingsverdener. Selve den tidsmæssige ramme er en af bogens hovedfortjenester. Alt for ofte – ikke mindst i Danmark – er de to århundreder blevet undersøgt hver for sig. Ojas samlede analyse sætter fokus på udviklingsforløb. Samtidig bliver også undersøgelsens (naturlige) begrænsninger tydelige. Oja redegør primært for, *hvordan* man talte om trolddom gennem de undersøgte to århundreder, mens hun kun i begrænset omfang giver bud på, *hvorfor* de konstaterede ændringer fandt sted. De forskellige opfattelser blandt hhv. lærde (herunder dommere) og almue måtte nødvendigvis påvirke de impliceredes brug af retssystemet, og dette kunne igen påvirke synet på, hvad trolddom var og ikke var.¹⁰ Denne retshistoriske dynamik forfølges ikke, ligesom man f.eks. kan savne en nærmere diskussion af en række teologiske og kirkehistoriske strømningers betydning for Gudsopfattelsen og dermed også for troen på Guds direkte indgriben i sognets og individets liv (f.eks. omtales pietisme og herrnhutisme så godt som slet ikke). Ojas ellers prisværdige stringens og definition af, hvad der skal undersøges og ikke undersøges, kunne måske med fordel være lempet visse steder. Men at læseren flere gange ikke kan få sin nysgerrighed tilfredsstillet, vidner nok allermest om emnets perspektiver og undersøgelsens høje kvalitet.

Det må betegnes som en mere principiel mangel, at Oja med sin begrebshistoriske tilgangsvinkel kun i meget begrænset omfang problematiserer, hvordan hendes egen definition af »magi« nødvendigvis har måttet fungere som styrende filter i et stort kildemateriale, hvor selve ordet magi kun sjældent optræder. Og det undrer videre, at hun

ikke redegør nærmere for, hvordan såvel magibegrebet som flere andre centrale kategorier (f.eks. »religion« og »trolddom«) er blevet brugt og forstået i de forskningstraditioner, hun selv forholder sig til og i vidt omfang er del af. Centrale antropologiske teorier og definitioner, som formuleret af f.eks. Mary Douglas, bliver ikke omtalt,¹¹ ligesom der ikke refereres mere eksplicit til nogle af de historikere (f.eks. Bob Scribner), der ellers har sat den begrebshistoriske dimension på dagsordenen netop i forhold til de tidlige moderne forestillingsverdener.¹² Disse indvendinger kan dog ikke røkke ved, at Linda Oja har skrevet en på næsten alle måder forbilledlig bog, der bør få et stort publikum.

Malmstedt og de urolige kirkegængere

Også Göran Malmstedt har valgt et emne, der må have umiddelbar læsereappel. I sin bog *Bondetro och Kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige* undersøger han manglen på »kirkerø« i 1600- og første halvdel af 1700-tallet. Allerede på bogens første sider fanger Malmstedt læserens interesse ved at beskrive nogle konkrete episoder, hvor sognefolket – bl.a. under en bispevisitats 1641 – kom og gik i løbet af gudstjenesten og også på andre måder skabte uro og »bulder«. Og undervejs i bogen præsenteres vi for skænderier og slagsmål om retten til bestemte stolestader; vi møder berusede medlemmer af menigheden, der enten sover eller larmer; og der fortælles om støj og drillerier fra de unge på pulpituret, om svineri fra medbragte hunde, samt mere specielle episoder, som da en gruppe piger i Hjälsstad sogn, Skara stift, i 1679 havde leget »præstelig« med tilhørende nadveruddeling.

Malmstedts indledning (kap. 1) munder ud i følgende problemstillin-

ger (s. 22): I hvilket omfang og på hvilke måder forstyrrede de kirkebesøgende gudstjenesten? Malmstedt vil studere den konkrete adfærd både i selve kirken og på kirkegården, og vil også ad den vej prøve at opnå et bedre indblik i »den folkelige religiøsitet«. Derudover vil han undersøge, hvorfor kirken på en række områder åbenbart ikke havde held med sit »folkfostran«, dvs. opdragelse af befolkningen til gode lutheranere.¹³

Konkret gælder det en analyse af forholdene i Uppsala og Skara stifter. Det centrale kildemateriale består for det første af relevant gejstlig lovgivning, lokale forordninger og »*prästmötebeslut*« (omtrent svarende til de danske landemodemonita), dvs. normative kilder om, hvordan man må og ikke må opføre sig i de svenske kirker; for det andet materiale, der fortæller mere direkte om konkret opførsel, især visitatsberetninger og sager, der blev behandlet ved de to stifters domkapitler, dvs. den øverste gejstlige domstol. Typisk drejede det sig om sager, hvor præster anklagede andre præster eller kapellaner for ukorrekt opførsel, eller tilfælde, hvor medlemmer af menigheden pga. f.eks. slagsmål i kirken var blevet dømt til at gøre åbenbart skrifte foran den forsamlede menighed, men havde nægtet dette og derfor blev sendt videre til bispens selv.

Bogens første hovedkapitel (kap. 2) er opdelt i 15 underafsnit, hvor læseren præsenteres for alle de forskellige former for uro i selve kirkerummet og på kirkegården, som Malmstedt er stødt på. Den lidt opremsende stil til trods, lapper man disse sider i sig, hvor den ene tankevækkende (og ofte underholdende) situation efter den anden bliver oprullet for ens indre blik. Derefter brydes fremstillingen lidt, idet Malmstedt indleder kap. 3 med nogle mere traditionelle afsnit om præstestandens uddannelsesmæssige, sociale og økonomiske baggrund. Det-

te kapitels sidste underafsnit går dog videre til en interessant skildring af klager mod forsømmelige præster samt redegørelse for direkte konfrontationer, hvor bl.a. præster blev låst ude af deres egne kirker, når menigheden var utilfreds med præsteudnævnelse eller andet. Særligt spændende og mere analyserende fremstår kap. 4 om »bondetro og kirkelære«, hvor Malmstedt går tættere på eksempler, der kan belyse sognefolkets opfattelse af nadverritualets betydning og af selve kirkerummets hellighed.

Med disse kapitler har forfatteren givet os svaret på sin første problemstilling. Malmstedt har overbevisende demonstreret, at kirkeuro ikke blot var få og små kuriøse krusninger på et i øvrigt roligt hav af solid og alvorlig lutherdom, sådan som billedet ofte var blevet tegnet i ældre kirkehistoriske fremstillinger. Kirkeuroen var et udbredt fænomen med mange udtryksformer, men hvis de analyseres i sammenhæng, kan de fortælle os meget om tidsrummets mere folkelige religiøsitet. Det er nemlig kernen i mange eksempler, at sognefolket ikke gjorde eller tænkte, som kirkeledelsen ønskede. F.eks. var det en udbredt opfattelse, at visse dele af gudstjenesten (i forlængelse af katolsk praksis) ikke var lige så vigtige og »hellige« som andre, og at man derfor godt kunne blive væk fra de indledende bønner. Samtidig finder Malmstedt indikationer på en mere »kollektivistisk« religiøsitet, der bl.a. betød, at man som enkeltperson godt kunne blive væk, når blot andre familiemedlemmer eller hovedparten af sognets befolkning var til stede og repræsenterede én under gudstjenesten. Der konstateres også flere tegn på en mere »*lättsam och lekfull inställning till det heliga*« (s. 50).

Hermed er bolden givet op til de to sidste og kortere kapitler, hvor Malmstedt vil prøve at besvare sin anden og mere ambitiøse problemstilling om-

Fig. 2. Kobberstik fra titelbladet til en tysk udgave (*Das geängstigte Köge*, Leipzig 1696) af Johan Brunsmunds beretning om *Køge Huskors*. Selve trolddomssagen havde udspillet sig i *Køge* 1612-13 og Brunsmunds bog udkom første gang i 1674 og opnåede talrige genoptryk. Sagen blev så omtalt, at vi her for en gangs skyld har en beretning, der blev eksporteret fra Danmark og sydpå. På stikket vises nogle af de mange skikkelser, som *Den Onde* antog, da han hjemsøgte *Hans Bartskærs* hus. Udviklingen – såvel kontinuitet som brud – i de måder, hvorpå djævle og troldfolk blev afbilledet, vil være et vigtigt aspekt i fremtidige studier af synet på »Djævelen og alle hans gerninger«.

kring reformationens »misslyckande«. Naturligvis havde Reformationen medført nogle konkrete ændringer, som befolkningen i betydeligt omfang havde taget til sig. Men i tilslutning til arbejder af navnlig den australske reformationshistoriker Bob Scribner, pointerer Malmstedt, at verdensbilleder sjældent er så entydige, som forskerne har forestillet sig, og at nye elementer kunne assimileres i en mere traditionel religion, der på mange måder var

meget sejlivet. Det skyldtes bl.a., at det religiøse – som i andre ikke-sekulariserede samfund – var tæt indvævet i det sociale liv. Deltagelse i nadverritualet handlede ikke kun om forholdet mellem individet og Gud, men også om forholdet til naboerne i sognet; placeringen i de rette stolestader i kirken var afgørende for den sociale identitet; og afskaffelse af gamle helligdage (som medførte stor modstand) drejede sig samtidig om indgreb i arbejdsliv, fest-

traditioner m.m. Forfatteren tager på denne måde afstand fra de historiografiske traditioner, der har taget Reformationens gennemslagskraft som en given ting.

Malmstedt fremhæver flere gange den slående kontinuitet i den behandlede periode. Derfor er det beundringsværdigt og i fin konsekvens af hans tese, at han i bogens sidste kapitel – mere forsigtigt og antydningssvis – trækker linjer helt frem til 1800-tallets slutning. Det er nemlig først med den urbane kulturs vækst, at nye idealer og en ny form for (mere individuel) religiøsitet for alvor kan vinde frem. I sammenhæng med præstestandens tiltagende professionalisering og en lang række ydre ændringer i kølvandet på den demografiske transformation (hvor befolkningstilvæksten bl.a. fører til ændrede begravelsesskikke og dermed ændringer af både kirkegårde og kirkerum) bliver der skabt nye historiske muligheder for, at (dele af) Reformationens budskaber omsættes til virkelighed, næsten 300 år efter den formelle nyordning. Malmstedts elegante slutsætning pointerer derfor, at den alvorlige andagtsstemning i kirkerne, som af forskningen blev set som traditionen fra det gamle Sverige, reelt var et nyt fænomen i 1800-tallet.

Mange andre europæiske kulturhistorikere har skrevet afhandlinger om ét eller flere af de her behandlede emner, og man finder hyppigt et kapitel om kirkeuro og beslægtede fænomener i de senere års kulturhistorisk-orienterede regionalstudier.¹⁴ Det er Malmstedts store fortjeneste og originale bidrag at turde sætte fokus på et bestemt adfærdsmønster og analysere det til bunds. Men tilgangen rummer dog også visse farer og problemer, som det ikke lykkes at styre helt uden om.

Midt i mylderet af sager, der umiddelbart vibrerer af levende og handlende mennesker, kan man nogle gange savne dybde og ægte liv. De ofte

summariske omtaler i domkapitlernes protokoller betyder, at Malmstedt og hans læser må tage til takke med endnu en kort beskrivelse af, at en bonde af det og det navn havde gjort sådan og sådan. Derpå videre til næste episode. Den store mængde sager betyder naturligvis, at visse mønstre toner frem og indbyder til analyse. Men ikke mindst de senere års mange mikrohistoriske undersøgelser har lært os, at en bestemt adfærd i kirkerummet – eller på landsbystævnet eller herredstinget – bliver forståelig på helt nye måder, når den konkrete sociale kontekst, herunder familierelationer, magtforhold osv. bliver foldet ud.¹⁵

Det er indlysende, at Malmstedt ikke samtidig med sit tematiske studie over en 150-årig periode har kunnet gennemføre et større *community-study*. Mens Linda Oja satte sig for at undersøge *opfattelser* af trolddom, som de kom til udtryk i bestemte kildegrupper og derfor kunne tappe sit materiale mere direkte, så har Malmstedt sat sig den på mange måder vanskeligere opgave at søge bag om kilderne og finde frem til, hvordan folk virkelig opførte sig og endda hvorfor. Han er nået langt. Men hans emne var formodentlig kommet endnu bedre til sin ret, hvis han i højere grad havde turdet sortere og prioritere i det store materiale, sådan at han kunne have ført sin læser tættere på nogle udvalgte sager.

Derudover savnes nogle mere eksplicitte refleksioner over konsekvenserne af de valgte afgrænsninger og metoder. Det kan undre, at Malmstedt ikke i højere grad diskuterer, hvad det betyder, at han tager udgangspunkt i domkapitlernes sager, dvs. i det gejstlige retssystems højeste instans. Det forbliver uklart, hvilke sager der først var blevet behandlet på sogne niveau eller på de almindelige præstemøder.¹⁶ Domkapitlets sager har under alle omstændigheder kun været en lille og ikke nødvendigvis en typisk del af de

former for »uro«, der udspillede sig i de svenske sognekirker.

Malmstedt gør eksplicit opmærksom på, at han ikke har inddraget materiale fra de verdslige domstole. Men igen burde dette føre til nogle overvejelser siden hen, ikke mindst fordi den svenske nyordning af kirke og retsvæsen efter Reformationen lod en lang række »åndelige« overtrædelser blive førstebehandlet ved de verdslige retterting. Og når det f.eks. konkret konkluderes (s. 62), at der kun var meget få tilfælde af brud på kirkegårdsfreden, så er det oplagt at spørge, om et slagsmål mellem to sognefolk på en kirkegård da automatisk ville havne på domkapitlets bord. Med et ganske vist sparsomt kendskab til sådanne svenske sager vil denne anmelder vove at formode, at sådanne sager snarere ville blive behandlet i verdsligt regi, hvis den forulempede part tog tingsvidne på det skete eller direkte indledte et søgsmål.

Malmstedt undgår omhyggeligt at give nogen form for kvantitative mål for forekomsten af kirkeuro. Det kan der være mange og gode grunde til, og det er min formodning, at han på denne måde har villet lægge en bevidst afstand til den overdrevne forkærlighed for statistik, der har præget megen svensk retshistorie. Som læser kan man dog ikke undgå at savne blot et groft overblik over de behandlede sager, sådan som de fordeler sig i det udvalgte kildemateriale. Måske har Malmstedt frygtet, at hans læser så ville have sluttet direkte (og forkert) fra kilderne til den »fortidige virkelighed«? Læserne bør imidlertid have mulighed for, så vidt som overhovedet muligt, at følge historikeren i hans metode og kildegrundlag. Indimellem, men langt fra konsekvent, løfter Malmstedt lidt af sløret for det behandlede antal sager. Men når det f.eks. (s. 36) hedder, at de »*närmare nittio mål*« om kirkeuro, der er registre-

ret i løbet af 53 år ved Skara domkapitel, er »*lågt räknat, eftersom det kan finnas fler mål av samme karaktär under andre rubriker*«, ja, så giver det netop anledning til, at man ærgrer sig over mangelen på oplysninger om antal sager og disses kronologiske og emnemæssige fordeling.

Andre typer spørgsmål kan rejses i forbindelse med Malmstedts generelt set overbevisende redegørelse for kirkenes tiltagende adskillelse af profant og helligt. Hans tese om et selvstændigt, parallelt projekt, hvis direkte mål var at skabe øget afstand mellem præstestand og sognefolk (se f.eks. s. 88 og 123) fremstår f.eks. lovlig firkantet. At denne afstand blev stadig mere mærkbar, er ubestridelig. Men i Peter Burkes nu klassiske skildring,¹⁷ som Malmstedt hyppigt refererer til, er der just tale om en dialektisk proces, hvor bestræbelserne på at opdrage folk (hvor sognepræsten skulle forsøge at løfte sine sognebørn med op på et højere niveau) *reelt* førte til en stadig større kløft både socialt og kulturelt. I Malmstedts fremstilling gøres denne proces til resultatet af en målrettet politisk kampagne.

Disse indvendinger skal først og fremmest demonstrere, at bogen med sit emne og sine mange teser inspirerer og giver anledning til eftertanke. Det er imponerende, hvor stort og kompliceret et stof Malmstedt forstår at formidle på blot 200 sider. Også denne bog er hermed anbefalet på det varmeste.

Kirke- og kulturhistoriske dagsordener

Linda Oja og Göran Malmstedt har med deres nye bøger givet to vigtige, svenske bidrag til flere af de forskningsdiskussioner, der har præget den internationale forskning de sidste årtier. Der kan derfor være grund til at

give et ganske kort signalement af nogle af disse forskningsfelter.

Det er allerede fremgået, at både Oja og Malmstedt tager tråden op fra Peter Burkes og (mindre eksplicit) Robert Muchembleds teser om forholdet mellem elite- og folkekultur i den tidlige moderne periode. De to svenske historikere tilslutter sig en længe dominerende tendens til at advare mod for rigide opdelinger af, hvad der karakteriserede hhv. elite- og folkekulturen.¹⁸ Men i modsætning til en række afhandlinger, der plæderer for helt at undgå og afskaffe disse begreber og de dermed forbundne forestillinger om markante og i vidt omfang socialt betingede divergenser i verdensbilleder, så har både Oja og Malmstedt bestræbt sig på at analysere eventuelle tegn på sådanne variationer, og de når hver på deres felt frem til fint nuancerede iagttagelser af, hvordan den svenske landbefolkning på adskillige områder ikke har fulgt sognepræsterenes, endsige bispers og lærdes holdninger til magi, gudstjenestens betydning m.m.¹⁹ Også en række danske artikler og bøger har i de sidste 10-20 år ladet sig inspirere af disse diskussioner, men sammenlignet med den svenske historieskrivning har bidragene været langt færre, og det er påfaldende, som fremgået af indledningen til denne anmeldelse, at det store kirkehistoriske felt i så begrænset omfang har været udnyttet til undersøgelser af de nævnte problemstillinger.

Spørgsmålet om elite- og folkekultur har gerne været knyttet til diskussionerne omkring Reformationens karakter og virkningshistorie, og Malmstedt tog direkte tråden op fra 70ernes debat om Reformationens succes eller mangel på samme. Siden har spørgsmål og positioner forskudt sig væsentligt, hvad begge forfattere også er opmærksomme på. Man kan dog beklage, at de, også ud fra noter og littera-

turlister at dømme, ikke synes at være så fortrolige med de mange, navnlig tyske forskningsbidrag, der har beskæftiget sig med den såkaldt konfessionelle stats udvikling.²⁰ Heinz Schilling og Wolfgang Reinhard m.fl. har kunnet demonstrere, hvordan bestræbelserne på gennemførelse af den reformatoriske nyordning og på afgrænsning over for konkurrerende konfessioner må tolkes som led af en samlet politik, præget af stadig mere centralisering og bureaukratisering og af tilhørende (forsøg på) disciplinering af den almindelige befolkning. Der er ingen tvivl om, at målsætningerne hos de svenske myndigheder, som Oja og Malmstedt beskriver, har slående paralleller til det, der foregik i det øvrige Europa. Det tjener til de to svenskeres ros, at de undgår den faldgrube, som mange andre (ikke mindst inden for den tyske tradition) i tidens løb er faldet i, nemlig at slutte fra de overmåde synlige kampagner til at antage, at de mange projekter reelt blev gennemført. Oja har indbygget forbeholdet i selve sin metode, når hun omhyggeligt holder sig til det diskursive niveau. Og Malmstedt har ved sit emnevalg og problemstilling netop sat fokus på forholdet mellem kirkeledelsens idealer og den daglige praksis, ligesom han flere steder slutter sig til Bob Scribners også mere teoretisk begrundede advarsler mod at skrive reformationshistorie set ovenfra og med 1800- og 1900-tallets optik.²¹

Et tredje område, der bør nævnes og som navnlig Ojas bog giver et vigtigt bidrag til, er det store og brogede forskningsfelt omkring trolddom og troldomsprocesser i det tidlige moderne Europa. Dette er naturligvis ikke stedet for en generel præsentation af feltet som sådan. Men nyere forskningsoversigter peger næsten samstemmende på, at den markante internationale interesse for emnet i 1960'erne og 70'erne med klare socialhistoriske og

efterhånden stadig mere mentalitets-historiske målsætninger (samt i mange tilfælde også kvindehistoriske og/eller feministiske tilgange) blev afløst af et regulært dødvande i 80'erne.²² Fra begyndelsen af 1990'erne har trolddomsforskningen imidlertid atter oplevet en opblomstring, præget af nye metoder og tilgangsvinkler: Mikrohistorie, kønshistorie, historisk psykologi m.m. Fremtrædende har været udnyttelsen af diskursteori. Interessen for, hvordan der blev talt om trolddom og om »hekse« i forskellige medier og i forskellige kontekster, har givet mange ny indsigter og har bl.a. bevirket en forskydning mht. hvilke kildetyper historikerne (samt antropologer, litterater, kønsforskere m.fl!) har kastet sig over. Linda Ojas bog placerer sig smukt i dette felt, og alene noterne i hendes bog vidner om, at også andre svenske historikere har ladet sig inspirere af de ny vinde i trolddomsforskningen. Igen er det tankevækkende, at der i Danmark blev publiceret en række artikler og bøger om de danske trolddomsprocesser i 1980'erne og lidt ind i 90'erne (som efterdønninger af den store europæiske interesse), mens de nye tendenser ikke synes at være nået her til landet, i hvert fald ikke i publiceret form.²³ Man kunne mene, at det var fordi det sidste ord var skrevet i den sag. Men læsning af Ojas bog, for slet ikke at tale om udgivelser af bl.a. Lyndal Roper, Robin Briggs og Stuart Clark overbeviser om det modsatte.²⁴

Den svenske historieskrivning om den tidlig moderne periodes kirke- og kulturhistorie er med bl.a. de vægtige monografier af Linda Oja og Göran Malmstedt rykket godt ind i det 21. århundrede. Lad os håbe, at det kan give inspiration til også at tage fat på tilsvarende problemstillinger og kilde-materiale for Danmarks vedkommen-de. For selvom Rørdam og Kornerup var ypperlige for deres tid, så bør ingen kunne være i tvivl om, at den nye

kulturhistorie kan åbne for anderledes perspektiver og indsigter i magiopfat-telser, kirkeuro – og meget, meget mere.

Noter:

1. Linda Oja: Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- og 1700-talets Sverige, Brutus Östling Bokförlag Symposion, Stockholm/Stelag, 2000, 382 s., 203 sv.kr. og Göran Malmstedt: Bondetro och kyrkeuro. Religjös mentalitet i stormaktstidens Sverige, Nordic Academic Press, Lund, 2002, 233 s., 250 sv.kr.
2. Se bl.a. Hilding Pleijel: Svenska kyrkans historia 5. Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680-1772, Stockholm 1935; samme: Från hustavlans tid. Kyrkohistoriska folklivsstudier, Stockholm 1951; samme: Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige, Stockholm 1970.
3. Peter Aronsson: Hustavlans värld – folklig mentalitet eller överhetens utopi?, og Daniel Lindmark: Hustavlän i folkundervisningen, begge artikler i Christer Ahlberger & Göran Malmstedt (udg.): Västsvensk fromhet. Jämförande studier av västsvensk religiositet under fyra sekler, Göteborg 1993.
4. Sveriges kyrkohistoria, bind 1-8, hovedredaktør Lennart Tegnberg, Stockholm 1998-. De aktuelle bind i forhold til den her omtalte periode er Bind. 3. Åke Andrén: Reformationstid, 1999, og Bind 4. Ingun Montgomery: Enhetskyrkans tid, 2002. Værkets redaktører og flertallet af bidragyderne er kirkehistorikere med teologisk baggrund, men flere kunsthistorikere og historikere har også medvirket (dog ikke Oja og Malmstedt).
5. Peter Aronsson: Ropande pigor och läsande bönder. Bidrag till tolkningen av de sociala och politiska dimensionerna av åkianismen och roparerörelsen – två väckelserörelser före 1850, Växjö 1990. Se også note 2 og 7.
6. Daniel Lindmark: »Sann kristendom och medborgerlig dygd«. Studier i den svenska katekesundervisningens historia, Album Religionum Umense 2, Umeå 1993, og samme: Uppfostran, undervisning, upplysning. Linjer i svensk folkundervisning före folkskolan, Album Religionum Umense 5, Umeå 1995.
7. Olle Larsson: Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650-1760, Växjö 1999. – Elisabeth Reuterswärd: Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets Sverige, Lund 2001.

8. Peter Aronsson: Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680-1850, Lund 1992. Blandt flere eksempler på retshistoriske undersøgelser med væsentlige bidrag til kirke- og kulturhistorien kan nævnes Jan Sundin: För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600-1840, Lund 1992.
9. Peter Burke: Popular Culture in early modern Europe, London 1978.
10. Se f.eks. Gustav Henningsens anmeldelse af Jens Chr. V. Johansen: Da Djævelen var ude ..., Historisk Tidsskrift 92:1, s. 131-49.
11. Mary Douglas: Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo, London 1966. Ikke tilfældigt indtager netop Douglas's definitioner en central plads i diskussionen af magibegrebet hos Tyge Krogh: Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel, København 2000.
12. Se bl.a. Robert W. Scribner: The Reformation, Popular Magic, and the »Disenchantment of the World«, Journal of Interdisciplinary History, XXIII:3, 1993.
13. Denne del af bogens problemstilling formuleres med direkte udgangspunkt i Gerald Strauss: Success and Failure in the German Reformation, Past & Present 67, 1975.
14. Se f.eks. C. Scott Dixon: The reformation and rural society. The parishes of Brandenburg-Ansbach-Kulmbach 1528-1603, Cambridge 1996, og Bruce Tolley: Pastors & Parishioners in Württemberg During the Late Reformation, Stanford 1995, der også er blandt de undersøgelser, Malmstedt sammenligner sine svenske resultater med.
15. Om denne tilgang, se Palle Ove Christiansen: Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner, 2000, især s. 130ff, 137f, 177ff. Et klassisk eksempel er David W. Sabean: Property, Production and Family in Neckarhausen 1700 to 1870, Cambridge 1990.
16. Provster og provsteretter, der i Danmark havde en række vigtige funktioner, fik ikke en tilsvarende placering i Sverige efter reformationen. Der var også betydelige variationer fra stift til stift. Om disse forhold, se Åke André: Den andliga domsrätten under reformationen, s.279-89, i Sveriges kyrkohistoria. 3. Reformationstid, 1999.
17. Se note 9.
18. Bidragene til denne diskussion såvel som forsøgene på at opsummere og karakterisere den er talrige. Se bl.a. Peter Burke's ny indledning til 2. udgave af Popular Culture in Early Modern Europe, 1994, hvor han henviser til og kommenterer flere af sine kritiker, og – som eksempel på kritisk refleksion over begreberne – Roger Chartier: The Cultural Uses of Print in Early Modern France, Princeton 1987.
19. Se også de to forfatteres øvrige publikationer, især Göran Malmstedt: Helgdagsreduktionen. Övergangen från ett medeltida till et modernt år i Sverige 1500-1800, Göteborg 1994, og Linda Oja: 'God enighet, sämja och kärlet uti landet'. Den religiösa lagstiftningen och ambitionen att göra goda kristna av stormaktstidens svenskar, i Torkel Jansson & Torbjörn Eng (udg.): Stat-kyrka – samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Studia Baltica Stockholmiensia; 21, Stockholm 2000.
20. Om denne historiografiske tradition, se bl.a. Wolfgang Reinhard: Sozialdisziplinierung – Konfessionalisierung – Modernisierung. Ein historiographischer Diskurs, i Nada Boskovska Leimbruger (red.): Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft. Forschungstendenzen und Forschungserträge, Paderborn 1997. – Særlig relevant i forhold til Malmstedts bog er bl.a. Heinz Schilling (red.): Kirchenzucht und Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Europa, Berlin 1994.
21. Bob Scribner: Historical Anthropology of Early Modern Europe, og samme: Reformation and Desacralisation: from Sacramental World to Moralised Universe, begge i R. Po-Schia & R. W. Scribner (eds.): Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe, Wiesbaden 1997. Jf. også note 12.
22. Jonathan Barry, Marianne Hester, and Gareth Roberts (eds.): Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief, Cambridge 1996. Se især den glimrende introduktion af J. Barry.
23. Der tænkes på udgivelser af Gustav Henningsen, Jens Chr. V. Johansen, Merete Birkelund, Karsten Sejr Jensen og Kim Tørnsø.
24. Lyndal Roper: Oedipus and the Devil. Witchcraft, sexuality and religion in early modern Europe, London 1994. Robin Briggs: Witches & Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft, London 1996. Stuart Clark: Thinking With Demons: the Idea of Witchcraft in Early Modern Europe, Oxford 1997. – Linda Oja selv fortsætter sin forskning omkring trolddom i Sverige, se Marie Lennersand & Linda Oja: Vittnande visionärer. Guds och Djävulens redskap i Dalarnas häxprocesser, i Hanne Sanders (udg.): Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800, København 2001.

Anmeldelser

Hanne Christensen m.fl.: Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland – en redegørelse, redaktion: Kim Furdal, Sønderjyllands Amts Naturafdeling, 2001, 134 s., 100 kr.

Denne bog er en meget præsentabel publikation, som Sønderjyllands Amt har udstyret med mange farveillustrationer og stiv indbinding. Emnet er også meget aktuelt, da det tager sit udgangspunkt i, at amterne har skullet udpege kulturmiljøer til regionplanen for 2001-12. Kulturmiljøbegrebet blev lanceret som et politisk-administrativt begreb i 1994 af den daværende miljøminister til at udgøre den tredje dimension i miljøpolitikken og dække helheder i det menneskepåvirkede landskab, som ikke er beskyttet af anden lovgivning. Definitionen af begrebet er »et afgrænset geografisk område, som afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling«. Selv om den ikke siger meget om indholdet, så ligger dog heri at der bør være tale om et større, men afgrænset område.

Bogen afspejler det dilemma, som de forskellige forvaltninger der har med kulturmiljø at gøre, står i: Der ikke er foretaget mange registreringer der lever op til kulturmiljøbegrebet. Derfor hedder det også i titlen også, at den handler om kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer.

I mange henseender afspejler bogen de traditionelle strukturer inden for museumsverdenen med en opdeling i forhistorisk tid (før 1050), middelalder (1050-1536) og nyere tid, hvor de enkelte museumsinspektører på amtets temaer går på tværs af de traditionelle kronologiske skel, f.eks. landsbyer eller hovedgårde – selvfølgelig med forskelligt udtryk og forskellig historisk udvikling i de enkelte perioder, men grundlæggende med den samme overordnede struktur (beliggenhed i landskabet, dyrkningssystem, størrelse).

Ligeledes er mange af temaerne genereret ud fra en traditionel tilgang, der afspejler bevaringslovgivningen, særligt før 1536 og den deraf følgende registreringssituation. Det afspejler sig tydeligt, når man ser på prioriteringskriterierne for udpegningerne. De er mest specifikke for de ældre perioders vedkommende. Her gøres klart, hvad grundlaget er, nemlig de synlige elementer i landskabet – i overensstemmelse med kultur-

miljøbegrebet – og at de i forvejen er registreret og beskyttet (i kraft af Naturbeskyttelsesloven som fortidsminder). For forhistorien fremhæves ellers, at bopladsarkæologien de seneste årtier har frembragt mange resultater, der kan illustrere sammenhænge i det forhistoriske landskab – men der er ikke meget at se i dag. Prioriteringskriterierne omfatter derfor bevaringstilstand (arkæologisk bedømt) og sjældenhedsgraden i lokalområdet. For middelalderens vedkommende siges eksplicit, at kun et fåtal af elementerne er registreret for mange temaers vedkommende, mens der i gradueringen af deres betydning lægges vægt på, om elementerne er karakteristiske, særegne eller sjældne. Det forekommer noget paradoksalt, at 76 voldsteder er udpeget (ganske vist kun 2 med enestående værdi), mens kun 36 landsbyer er udpeget for deres middelalderlige værdi – det fremgår ikke hvor mange landsbyer er udpeget for deres historiske værdi (efter 1536).

For nyere tid generelt vidner det om, at registreringsgrundlaget ikke er til stede – i hvert fald er der ikke redegjort for en mulig totalmængde og eksplicitte udvælgelseskriterier på baggrund heraf. Redegørelsen (s. 59-60) virker som en eksempelsamling på de elementer, der er medtaget og udpeget. I et bilagskapitel 6 er der redegjort for en GIS-registrering, der er foretaget på baggrund af materiale fra tidligere fredningsplanlægninger, som ikke er sket under hensyntagen til helheder. Det bliver kulturmiljøbegrebets anvendelse og boniteringskriterierne i denne udpegning ikke klarere af.

Et væsentligt kritikpunkt er således, at de udpegede elementer for hovedpartens vedkommende opfattes som »punkter« i traditionel forstand og ikke som geografisk afgrænsede områder i kulturmiljøforstand. Dette fremgår tydeligt på det bilagte kort, hvor grænserne er indtegnet. Kun for én landsby, nemlig Maugstrup, er hele ejerlavet udpeget – i kraft af en illustrativ stjerneudskiftning – for alle andre landsbyer gælder det kun landsbykernen – og det må dog være hele landsbyejerlavet, som har konstitueret kulturmiljøet – det afgrænsede område, inden for hvilket landsbybebyggelsen har hentet sine ressourcer i dyrkningsfællesskabets tid. Ganske vist hedder det flere gange, at der ikke er foretaget en landsbyregistrering i amtet, men det er dog ikke nogen undskyldning for ikke at forsøge at tænke i kulturmiljøbaner. Et andet eksempel er diger, der beskrives alene som sådan uden tanke på det kulturelle landskab og den bebyggelse og befolkning, som de var tiltænkt at beskytte –

det ville dog være en kulturmiljøtankegang at fremhæve denne sammenhæng og i stedet fokusere på marsken som koloniseret land. Det er også i indre modstrid med de udpegninger, som omfatter både hele Tøndermarsken og Ballummarsken som kulturmiljøer! Der er også andre konkrete udpegninger af større kulturmiljøer, som f.eks. Roost i Midtsønderjylland, hvor hele ejerlavet er omfattet med den lille landsby med de kæmpestore gårde og efterfølgende udstykninger af husmandsbrug på hver gård.

Som et særligt sønderjysk tema fremhæves nationale kulturmiljøer, hvilket kan have sin berettigelse. Her fremhæves den danske Skamlingsbanke og det tyske Knivsbjerg. Underligt er dog, at Alssund med elementer både på Als- og Sundeved-siden er placeret under militære anlæg, når det fremhæves som et nationalt.

Når dette er sagt, skal det også fremhæves at det på mange måder er en læseværdig bog – som en historiefortælling, der viser hvor mennesket har sat sig spor i landskabet gennem tiden. I hvert kronologisk afsnit og under hvert tema er der en kortfattet, men præcis beskrivelse af den historiske udvikling, som har sat sig spor i landskabet, f.eks. fremhæves hertugdømmets strategiske placering som forklaring på at Sønderjylland er den tættest besatte landsdel med voldsteder, hvor adelen og dens undersåtter har kunnet søge tilflugt i ufredstider. Fremstillingen fremtræder som en fin eksempelsamling på de forskellige typer af kulturhistoriske elementer, der har afsat sig spor gennem historien. Her kommer også de mange flotte illustrationer til deres ret.

Men bogen vidner forhåbentlig om, at forvaltningsmyndighederne (amt og museer) er i en udviklingsproces, hvor det ikke helt entydige kulturmiljøbegreb er i færd med at blive afgrænset, få indhold og blive implementeret. I den sammenhæng virker det som om bogen er udgivet for tidligt – udstyret er for flot i forhold til indholdet.

Per Grau Møller

Lars N. Henningsen (red.): Sct. Nicolai kirke i Aabenraa. En bykirke gennem 750 år, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 86, 2002, 344 s., For medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland 298 kr., for ikke-medlemmer 198 kr.

I Aabenraa valgte man at fejre Sct. Nicolai Kirkes 750-års jubilæum i 2002, selvom der ikke findes et præcist årstal for kirkebyggeriets begyndelse eller for kirkens indvielse. Jubilæumsbogen er tematisk opbygget i seks kapitler: »Kirkebygningen«, »Kirken i stiftet«, »Den lokale

kirkehistorie«, »Præsterne«, »Orglet« og endelig »Sognets nutidige kirkeliv«.

Museumsinspektør Lennart S. Madsen fortæller i første del (s. 9-43) om, da Aabenraa voksede frem i årtierne op mod år 1200. Om Aabenraas første kirke ved man ikke meget, kun at den lå i Skibbrogade og muligvis var viet til Sct. Knud. Bygningen af den nuværende kirke begyndte i årene umiddelbart efter 1250 og strakte sig over et længere tidsrum, og kirken har formentlig stået færdig lige efter år 1300. Den nye kirke lå igennem Middelalderen udenfor den egentlige by, så borgerne faktisk måtte ud af byen for at komme i kirke. Lennart S. Madsen giver en grundig bygningshistorisk gennemgang og fortæller om skiftende tiders mere eller mindre heldige reparations- og restaureringsarbejder.

I afsnittet »Kirken i stiftet« (s. 45-96) beretter kirkehistorikeren Gunnar Weitling om Sct. Nicolai som del af områdets kirkehistorie, et område der har været præget af magtkampe mellem konge, hertug og biskop og senere af 1800-tallets nationalitetsspørgsmål. Weitling kommer til det resultat, at kirkebyggeriet er begyndt 1250-52, og at kirkeindvielsen må være foretaget under biskop Niels 2. i 1260 eller 1261.

Arkivar Jesper Thomassen har leveret det største bidrag til bogen med det velskrevne kapitel »Kirken i byen« (s. 97-229). Den lokale kirkehistorie fra Middelalderen til i dag skildres med hovedvægt på perioden 1530-1920'erne, hvor kilderne flyder i rigeligere strømme. Vi hører om nikkære præster som Georg Hübschmann, der virkede i årene 1631-72. Han skred ind ikke alene mod hor og utugt, men også mod banden og druk, og han lagde sig derved ud med borgerne. Under en begravelsesfest hos naboen, rådmand Hans Becker, havde præsten hørt, at der blev bandet og drukket, og dagen efter gik han ind til naboen og irettesatte ham. Da nabovens kone så fødte et barn kun 4½ måned efter brylluppet, blev det klart, at Becker havde begået lejemål (sex uden for ægteskabet). Naboparret måtte derfor under en gudstjeneste bekende deres synd og bede menigheden om tilgivelse. Det fremmede just ikke det gode naboskab!

Kirkens service var ikke gratis, og der eksisterede brugerbetaling, som indgik som en del af gejstlighedens løn. Jo mere man betalte, jo større omfang kunne en kirkelig handling få. I 1737 regnede man med tre befolkningslag i byen, hvor de rige gav 6 mark ved kirkegangskoners indledning, 12 mark ved vielse og 6 mark ved begravelse. Middelstanden gav hhv. 2 mark, 6 mark og 2-3 mark og de fattige 8 skilling, 2 mark og 4-8 skilling. En regulativ fra 1850 havde ikke mindre end 12 forskellige takster ved begravelse, og personer i de to øverste skatteklasser skulle betale 12 gange så meget som personer i de to laveste skatteklasser.

Sognepræst Jørgen Jørgensen skriver om kirkens præster gennem tiderne (s. 231-94). Med kirkens placering i et omstridt område kunne det ikke undgås, at dens præster blev involveret i politik, og dermed lagde sig ud med magthaverne eller menigheden. I 1684 blev den pro-gottorpske præst Troels Arnkiel tvunget væk, da Christian 5. annekterede den gottorpske del af Slesvig, og Arnkiel vendte først tilbage i 1689, da stormagterne pressede kongen til at indgå forlig med hertugen af Gottorp. 250 år senere, i 1933, meldte sognepræst H.P.M. Bade klart ud og stillede sig på nazisternes side. Første pinsedag prædikede han om Helligånden og tyskerne. Her sammenlignede han en afholdt ceremoni i Potsdams garnisonskirke, hvor nazister og militæret havde været samlet med rigspræsident von Hindenburg og Hitler i spidsen, med Helligåndens udgyldelse i Jerusalem (Apostlenes Gerninger 2, 1-13). Bade var overbevist om, at mændene bag den nazistiske omvæltning var sendt af Gud!

Endelig beretter organist Mogens Mølskov om orglerne og kirkemusikken (s. 295-304), mens redaktør Per Borgaards afsnit handler om kirken i dag (s. 305-17).

Der er tale om en god og grundig, men letlæst, gennemgang af kirkens lange historie, og bogen fremtræder i et nydeligt layout. Den tematiske opbygning medfører dog en del gentagelser, og f.eks. støder man i Jesper Thomassens afsnit på personer og forhold, der allerede har været omtalt to-tre gange. Dette kunne være afhjulpel ved en strammere redaktion, eller ved at de tre første dele havde udgjort ét kapitel i et dermed mindre omfangsrigt værk. Denne kritik skal dog ikke skygges for, at kirken og menigheden har fået et jubilæumsværk, de med rette kan være stolte af.

Christian Larsen

Jakob Seerup: Søkadetakademiet i Oplysningstiden, Marinehistoriske Skrifter, Orlogsmuseet, København, 2001, 111 s., 150 kr.

Museumsinspektør Jakob Seerups bog om Søkadetakademiet – og ikke Søkadetkompagniet, som chefen for Søværnets Officerssskole, Erik Schramm, noget uheldigt skriver i forordet – bygger på forfatterens speciale i historie ved Københavns Universitet. Og det er vel dette forhold, der forklarer, at bogen kun er på 111 sider, ja den egentlige tekst endda kun på 86 s. (fra-regnet noterne bag i bogen), selvom bogens emne let kunne bære et langt større sidetal. Ja, jeg finder faktisk, at bogen er lige summarisk nok efter min smag – der er for meget overblik og for lille detaljeringsgrad; hvilket let kunne

have været opvejet, hvis forfatteren havde arbejdet videre med emnet. På den anden side må man også være realistisk og erkende, at det er begrænset, hvor meget tid til videre forskning man kan have, når man, som Seerup, er tiltrådt en stilling som inspektør ved Orlogsmuseet. Det er derfor fortjenstfuldt nok, at bogen bliver udgivet, således at dens resultater kan komme den interesserede offentlighed til gode.

Seerups primære fokus er at beskrive, hvilken uddannelse det var, som de vordende søofficerer skulle igennem på det søkadetakademi, der stiftedes i 1701 som konsekvens af den fremherskende mangel på veluddannede søofficerer på flådens skibe: Hvilke fag blev der undervist i på skolen? Hvem underviste og hvorledes var deres kvalifikationer? Og hvordan foregik undervisningen i det daglige? Det er således først og fremmest en bog, der lægger vægt på det rent didaktiske, mere end den lægger vægt på en beskrivelse af søkadetternes dagligdag eller på selve institutionens historie.

Kronologisk er undersøgelsen koncentreret om Oplysningstiden, dvs. perioden fra ca. 1750 til 1800, og forfatteren mener, at netop Oplysningstidens idealer om det komplette menneske, den dannede mand og verdensborger, der kunne begå sig i enhver situation, var bærende for den undervisning, der foregik på akademiet. Der undervistes således i fag, som man ikke umiddelbart forbinder med krigshvervet: f.eks. tegning, dans, fægtning og sprog (engelsk og fransk): »*Periodens stræben efter helhedsideal er udmøntede sig i en stærk tro på nytten af en bred uddannelse, der spændte fra det specialiserede teknisk-videnskabelige til det kunstneriske*« (s. 9). Efter Søkadetakademiets forbillede oprettedes i øvrigt i 1713 et lignende akademi for landkadetter, og i perioden fra 1727 til 1767 havde begge akademier til huse i samme bygning i Cadettegaden – den nuværende Fredericiagade – hvor nu Østre Landsret huserer. De to kadetkompagnier blev dog ikke undervist sammen, og landkadetterne blev frem til 1776 undervist på tysk (hærens kommandosprog), mens søkadetternes undervisning foregik på dansk (flådens kommandosprog).

Som led i den omfattende uddannelse krævedes det, at kadetterne skulle mestre mange ting: De skulle selvfølgelig være velbefarne i navigation, og i hvorledes man manøvrerer et sejlskib i forskellige situationer. Det sidste øvedes bl.a. ved hjælp af små modelskibe, som kadetterne skulle takle og aftakle mv. Man skulle lære fremmede sprog, så man dels kunne konversere med officerer i fremmede havne og dels – meget praktisk – kunne kommunikere med folk på fremmede skibsværfter, hvor skibene evt. søgte nødhavn. Desuden skulle man beherske tidens dannelsesideal – den rette positur, den fornemme gestik og den honnerte måde at stå, gå, sidde og hilse på, således at man ikke bragte

skam over den danske konge og hans flåde – dette øvedes gennem dansen – ligesom man selvfølgelig skulle kunne fægte. Kadetterne skulle tillige være dannede og have en basisviden inden for fag som historie og geografi, så der var nok at se til for de unge kadetter, der da også havde en meget lang »skoledag«: fra kl. 8 til kl. 18, lørdagen inklusive.

Hørte man til de dygtige og mere lovende kadetter kunne man videreudvikle sine færdigheder i skibskonstruktion og skibstegning – og selvfølgelig i matematik – således at man evt. kunne blive sendt ud på spionagetogter hos fremmede magter og aflure dem deres tekniske nyskabelser (dette fandt ofte sted). Hertil kom selvfølgelig uddannelse inden for artilleri, taktik og andet, der var direkte relateret til metieren som fuldbefaren søkriger. Det betød, at kadetterne ofte var til søs på de store skibe for i praksis at lære, hvorledes man manøvrerede dem og hvorledes officererne tacklede de forskellige situationer ombord.

Det er alt i alt en fin lille bog, der giver mange gode oplysninger om den uddannelse, som søkadetterne skulle igennem, selvom jeg – som ovenfor nævnt – finder den lige lovlig summarisk i sin form. Jeg ville gerne have haft langt flere faktuelle oplysninger om den konkrete undervisning, end den jeg får. Det får så være. Bogen er fyldt med gode illustrationer og den introducerer på en hurtig, pædagogisk og overskuelig måde til sit emne. Primært vil den dog nok fungere som en appetitvækker til at dykke yderligere ned i akademiets historie. Emnet er langt fra udtømt.

Peter Henningsen

Søren Mulvad (udg.): Katastrofen i Ishavet 1777. Beretninger fra hval- og sælfangsten ved Grønland, Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg, 2002, 190 s., 165 kr.

Bogen er en genudgivelse af to værker fra 1805 og 1806, suppleret med enkelte andre kilder om hval- og sælfangst i almindelighed og katastrofen i 1777 i særdeleshed.

I 1777 forliste en række hamborgske og nederlandske hvalfangerskibe øst for Grønland, og flere hundrede søfolk omkom. De reddede har fortalt og skrevet om katastrofen, og i 1806 udgav Lorens Hanssen sin bog *Grønlandsfarerne i Aaret 1777*, som indeholder en række beretninger fra overlevende, hvoraf mange var fra Rømø. Der berettes om ufattelige lidelser, efter at skibene var blevet fanget i isen og skruet ned, og mændene drev om på isflager, hvor mange af dem druknede eller døde af kulde, sult og udmattelse. Enkelte reddede sig mirakuløst i land

og blev af inuitterne hjulpet frem til herrnhutiske missionsstationer eller danske handelspladser, hvorfra søfolkene kom tilbage til Europa.

Som baggrund for historien gengives Eduard C. Heibergs skrift *Hvalfangsten paa Stratdavid – med en Del didhørende Underretninger, Beretninger, Oplysninger, Forslag og Anmærkninger* fra 1805. Deri fremlægger han planer for et hvalfangstkompani. Teksten indeholder detaljerede beskrivelser af de nødvendige skibe og disses udrustning samt af økonomien i et sådant foretagende. Selv om Heiberg havde mange års erfaring som ansat i Grønland for Kongelig Grønlandske Handel, var hans projekt alt for optimistisk, og det lykkedes ham da heller aldrig at få det realiseret.

Søren Mulvad gengiver kilderne i moderniseret sprogdragt og med diverse kommentarer. Det er dog ikke altid klart, hvad der f.eks. er Lorens Hanssens, og hvad der er Mulvads kommentarer, overskrifter og så videre. Det er heller ikke klart for læseren, hvori Mulvads redigering egentlig har bestået. Dermed er udgavens værdi væsentligt begrænset for en kritisk historiker. Og man må formode, at de fleste andre læsere vil finde de gamle tekster temmelig drøje at komme igennem med disses omstændelige sprog og mange ensartede beretninger – trods det dramatiske indhold. Det er derfor et spørgsmål, om man ikke i stedet snarere burde have anvendt kræfterne på en facsimileudgave af de gamle skrifter og forsynet dem med passende indledninger og noter.

Erik Gøbel

Grete Tuxen Andersen og Alan Hjorth Rasmussen: Hverken for ros eller løn. Den danske kystredningstjeneste 1852-2002, Farvandsvæsenet, København, 2002, 304 s., 328 kr.

Den danske kystredningstjeneste kunne sidste år fejre, at det var 150 år siden, Frederik 7. underskrev Lov angaaende Redningsvæsenet paa de danske Kyster. Loven var den første danske lovgivning, der tog direkte sigte på aktiv redning af personer, mens de endnu befandt sig på det forulykkede fartøj. Farvandsvæsenet har valgt at markere jubilæet ved udsendelse af dette store værk, der afløser standardværket, C.P. Eisenreich: *Det nørrejdyske Redningsvæsen. Dets Tilblivelse, Organisation og Historie*, der blev udgivet ved 75-års jubilæet i 1927. Dette værk omfattede – som titlen antyder – kun Nørrejylland.

Bag det nye værk, der omfatter hele Danmark, står Grete Tuxen Andersen og Alan Hjorth Rasmussen, som har beskæftiget sig indgående med redningsvæsenets og strandingers

historie. I modsætning til Eisenreichs værk fokuserer forfatterne ikke kun på redningsvæsenet som organisation og de fortæller ikke kun organisationshistorie. Værket rummer også en socialhistorisk tilgang, så man kommer tæt ind på de mennesker, der udgjorde redningsvæsenet, både redningsbestyreren og redningsmanden. Aspekterne er mangfoldige: ansættelses- og arbejdsforhold, pligtforsømmelse, ære og agtelse, trosforhold og ædruelighed.

Blandt de personer, der fremstår tydeligst og mest markant, er A. Andersen, der var redningsbestyrer 1869-1909, og vel nærmest så sig selv som redningsvæsenet. Redningsvæsenets omdømme lå ham meget på sinde, og Andersen kunne være meget nærtagende, når der fremkom kritik af organisationen. Gentagne gange henvendte han sig til ministeriet for at få lov til at anlægge injurieszag mod kritikere, men ministeriets holdning var, at man (han) ikke skulle reagere på kritikken.

Andersen mente, at alt skulle gå igennem ham, og han tålte ingen overtrædelser af denne regel. I 1901 udsendte han således et cirkulære til redningsmændene, hvori det blev fremhævet, at det ikke alene var forbudt, men også uforeneligt med tjenestens tarv, at redningsfolk henvendte sig direkte til ministeriet! Han tog det derfor ilde op, da en deputation af ansatte henvendte sig direkte til ministeren i 1902 for at få lønforhøjelse. Bedre blev det ikke året efter, hvor Andersen blev rasende over, at tre båds-mænd havde lobbyet for at få større lønforhøjelse end finanslovsforslagets foreslog. Andersen foreslog simpelthen ministeriet, at de pågældende blev fyret! Det skete dog ikke.

Der blev dog taget hånd om mandskabets økonomiske forhold, bl.a. ved hjælp af en lang række legater. Blandt de mange legater finder man f.eks. Frøken Anna Christiansens og fru Agathe Rosencrantz' Mindelegat fra 1954, der uddeles til »en ældre velfortjent redningsmand fra Jyllands vestkyst«. Franskmanden Emile Robin havde fattet særlig interesse for redningsvæsenet og betænkte udover det franske også det danske redningsvæsen med betydelige beløb. I Danmark oprettede han otte legater til fordel for redningsfolk, hvor især Emile Robins legat til konfirmationshjælp for døtre af personalet ved Det danske Redningsvæsen, indstiftet i 1911, blev meget vel modtaget: Udover penge til køb af stof til en kjole fik pigerne nemlig også et sølvkors i kæde.

Også de tragiske begivenheder i redningsvæsenets historie er omtalt. Her tænkes især på RF 2's forlis natten til 1. december 1981, hvor den seks mand store besætning omkom under eftersøgning af personer fra en forlist fiskekutter. Forliset var en af 1980'ernes store sager, og der måtte tre undersøgelseskommissioner til. Først med betænkning nr. 3 fra 1988, der fast-

slog, at redningsfolkene hverken direkte eller indirekte havde været skyld i forliset, kunne sagen afsluttes. Desuden rummer værket en glimrende oversigt over de stadig eksisterende og de mange nedlagte redningsstationer. Ved indgangen til 1900-tallet var der 61 stationer, men i løbet af århundredet nedlagde man redningsstationer, efterhånden som risikoen for strandinger blev nedbragt. Fiskerierhvervets opsving nødvendiggjorde stadig redningsstationer, og i dag er der 21 kystredningsstationer i Danmark. Endelig skal det nævnes, at bogen indeholder en række udførlige kapitler om materiel, redningsbåde og andet redningsudstyr.

Værkets udarbejdelse har krævet en stor indsats fra forfatternes side, hvilket også litteraturlisten og det omfattende og grundige noteapparat vidner om. Sidst, men ikke mindst er der nyttige person-, sted- samt emne- og fartsregistre, der letter anvendelsen af bogen betydeligt, og *Hverken for ros eller løn* vil i mange år være det uundgåelige værk, når man beskæftiger sig ikke blot med redningsvæsenet, men også med kystsamfund, strandinger, søfartshistorie m.m.

Christian Larsen

Anna Marie Lebech-Sørensen: Vindmøller og Vandmøller i Danmark, Skib Forlag, Stenstrup, 2001, 240 s., 298 kr.

En smuk bog, et klassisk layout, trykt på et flot halvmat papir, der tilgodeser både læseligheden og kvaliteten af de smukke nye fotooptagelser; en sprogligt vel gennemarbejdet bog, – en fornøjelse at læse; med andre ord en præsentabel bog – en rigtig gavebog.

Mange superlativer kan med rette knyttes til Anna Marie Lebech-Sørensens bog *Vindmøller og Vandmøller i Danmark*, men når det er gjort, må man også sande, at bogen ikke bringer ret meget ny viden om de gamle danske møller. Bogen indledes af en superkort introduktion til de danske møllers historie. Det giver sig selv, at en gennemgang af historien fra stenalderens skubbekværn og til de moderne elproducerende møller på fire sider må blive overfladisk, og da den samtidig bygger på relativt ældre litteratur, er forfatteren – sikkert uforvarende – kommet til at gentage nogle af de udsagn, som har været sagt og skrevet så mange gange, at de nærmest har fået status af fakta, skønt de aldrig er dokumenteret.

Om de hollandske møller fortælles, at de var tækket med »rør, strå, lyng, træspåner og i de senere år tagpap« (min fremhævelse). I megen møllet litteratur henføres tagpap ganske vist til »nymodens pjat«, men sandheden er, at tagpap er dokumenteret brugt på møller i hvert fald siden 1832, og at materialet pga. sin velegnethed

fik en meget hurtig udbredelse. 1832 kan man ifølge min tidsregning ikke rigtig henføre under »de senere år«.

Om de hollandske møllers hat skrives, at den løgformede hat »sandsynligvis er opstået under påvirkning fra Sverige og anvendes efter midten af 1800-tallet« (min fremhævelse). Sandheden er, at ingen nogensinde har sat sig for at dokumentere den påstand (som vist oprindeligt skyldes ingeniør Anders Jespersen) – men det kan da nævnes, at da møllebygger Jørgen Jørgensen i 1838 genopførte Lillemølle i København fik den løghat – og for nu ikke man skal tro, at det var et rent københavnerfænomen, så er Havnø Mølle i Himmerland bygget med løghat i 1842. I ingen af de to tilfælde kan påvises nogen som helst forbindelse med Sverige.

Jeg skal holde inde med eksemplerne, men de understreger blot, hvor stort behovet er for et studie af, hvornår de forskellige mølleteknologiske landvindinger m.v. nåede Danmark. Det har imidlertid ikke været forfatterens ærinde her, og bogen havde måske derfor været bedst tjent med at være indledningen foruden.

Resten af bogen er en samling af selvstændige mølleportrætter stringent bygget op over en fælles disposition. De 42 mølleportrætter er beskrivelser af enkelte møller og deres historie, udbygget med oplysninger om andre møller i nabolaget eller tilsvarende møller i andre egne. Der er altså oplysninger om langt flere end de 42 møller, der lægger navn til kapiteloverskrifterne.

Møllerne, der præsenteres, er ifølge Skib Forlags pressemeddelelse udvalgt som nogle af de mest interessante danske møller. Kriterier for, hvad der er interessant angives ikke, men det er dog påfaldende, at de »mest interessante møller« næsten uden undtagelse er sammenfaldende med møller, som tidligere er beskrevet i den danske møllet litteratur. Det tilsyneladende lidt tilfældige valg går lidt ud over den geografiske repræsentation – himmerlændinge leder forges efter en eneste hjemlig mølle, og i Vendsyssel er kun Dorf med. Hvert enkelt mølleportræt indledes med en meget kort og stikordsagtig introduktion om opførelsestidspunkt, hvis det er kendt, mølletype, bevaringstilstand, om møllen er fredet, anvendelse etc.

Herefter beskrives »Møllen i landskabet« før den historiske fremstilling om vedkommende mølle. Det kunne have været spændende, om forfatteren på baggrund af de mange fine iagttagelser om f.eks. vandmøllernes placering i landskabet kunne have konkluderet noget om, hvorvidt man til forskellige tider eller i forskellige egne, har placeret møllerne efter et bestemt princip, men bogens styrke er helt sikkert ikke hverken det komparative eller syntetiserende men det empirisk specifikke.

Anna Marie Lebech-Sørensen har en stor styrke i de personalhistoriske beskrivelser. Intet

kan være mere drøbende end idelige opremseringer af møllefæstere, men under Anna Marie Lebech-Sørensens hånd får personerne liv og bliver vedkommende. Derfor er bogen også god og underholdende læsning, selv om denne bogs anmelder altså havde sat næsen op efter lidt mere ny viden om danske vind- og vandmøller.

Lise Andersen

Niels H. Kragh-Nielsen: Galgehøj og rettersted. Henrettelsernes historie i her-tugdømmet Slesvig 1550-1850, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 89, Aabenraa, 2002, 309 s. For medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland 168 kr., for ikke-medlemmer 228 kr.

Forfatteren har sat sig for ud fra en primært topografisk vinkel at beskrive de i litteraturen omtalte henrettelser i Slesvig. Niels H. Kragh-Nielsen har eftersøgt omtaler af henrettelser i den omfattende lokalhistoriske litteratur såvel som i den noget mere begrænsede faghistoriske litteratur. Ad disse veje har han fundet omtaler af næsten 800 offentlige henrettelser i de godt tre hundrede år fra 1543-1857.

Det er som sagt henrettelserne som lokale be-givenheder, der har forfatterens hovedinteresse. Bogens vigtigste del er derfor det 100 sider lange kapitel 4, som for hver købstads-, herreds- og birkejurisdiktion så vidt muligt lokaliserer retterstedet, og opremser de dødsdomme forfatteren har fundet fra den pågældende jurisdiktion. Afsnittet er illustreret med fine gengivelser, ofte i farver, af udsnit af ældre kort eller stik, hvor retterstederne er indtegnede. Der er udført et stort arbejde med den ofte vanskelige lokalise-ring af retterstederne og forfatteren redegør so-bert for de ofte modstridende udsagn om belig-genhed. Såvel for lokaliseringen, som for de enkelte henrettelser, er der i dette kapitel referen-cer til, hvor oplysningen er fundet. Hermed ud-gør kapitlet et meget anvendeligt hjælpemiddel for lokalhistorikere.

Bogen indledes med et kapitel om 1800-tal-lets offentlige henrettelser i Slesvig. Der var i alt 19 og forfatteren kan med avisreferater og erindringer komme tæt på stemningen ved de særprægede begivenheder. Herefter redegøres i kapitel 2 for retterstederne, deres placering i landskabet, galgernes udseende m.v., i kapitel 3 for de forskellige henrettelsesformer og i hvilket omfang de blev brugt, og endelig i kapitel 5 for de typer af forbrydelser, der førte til henrettel-serne. Kapitlerne er meget informative, men de skæmmes af en alt for stor detaljerigdom. For-

fatteren har ikke kunnet dy sig for at delagtiggøre læseren i mængder af barokke detaljer og historier, som henrettelserne og de forudgående retssager er så rige på, og det trætter i længden.

Niels H. Kragh-Nielsen foretager også en del statistiske beregninger over antallet af henrettelser fordelt på perioder, henrettelsesformer og forbrydelsestyper, og disse resultater sammenlignes med dansk og holstensk praksis. Dette arbejde lider imidlertid af den grundskavank, at kildematerialet jo alene er de retssager som de mange historiske forfattere har valgt at anføre – ofte som illustrationer – i deres fremstillinger. De knap 800 fundne henrettelser der bearbejdes statistisk, savner derfor repræsentativitet. Dette er forfatteren udmærket klar over, men han foretager alligevel sine beregninger.

Galgehøj og rettersted er en smuk bogudgivelse. Den samler et stort og spredt materiale om henrettelser og rettersteder til stor nytte for lokalhistorien i Slesvig. Bogens grundige person- og stedregistre øger yderligere dens værdi som opslagsværk.

Tyge Krogh

Kirsten Lindberg: Fra maskulint magt-symbol til feminint flirtemiddel. Viften og dens kulturhistorie, Tegnestuen Tilia Montana, København, 2002, 244 s., 297,50 kr.

På baggrund af sin private viftesamling og sin fascination af vifter har Kirsten Lindberg i sin fremstilling fulgt viften fra dens oprindelige funktion – at skabe lidt kølighed om personen og vifte insekter væk – til dens mere symbolske funktioner. Man får en gennemgang af de forskellige typer vifter, folde-, brisé-, fjer- og skærmvifter og deres vej fra Ægypten, Indien, Japan og Kina til Europa. Der er mange dejlige farvebilleder, som illustrerer typerne.

Forfatteren har delt gennemgangen op i kronologiske afsnit, hvor man får oplysning om konstruktion, materialer og anvendelse. Viften blev et hit i Europa og enhver kvinde med respekt for sig selv måtte eje dem. Man kan blot studere 18.-19. århundredes malerier for at konstatere, at viften var en del af en kvindes påklædning. Hvad der er gået tabt for nutidens iagttagere er viftesproget. Kirsten Lindberg beretter, at man i London kunne gå på vifteakademi og lære viftesprog og således blive i stand til at sende de rigtige signaler i en tid, da der var ting, man ellers ikke kunne udtrykke direkte. I Paris udkom en lærebog i viftesprog i 1746. Opløsning af »viftekode« giver en helt

ny dimension til studiet af 1700-tallets kvindeportrætter. Alexanders Roslins kendte maleri af damen med det sorte silkeslør giver beskueren denne direkte besked: »Følg mig om tre dage«. Viften kunne bruges til andet end forførelseskunst; var den lavet af metal og med lidt spidse stivere, havde man et glimrende slag- og stikvåben. Måske en ide til nutidens håndtaske.

Samlerens omhu for vifternes vedligeholdelse og interesse for materialer og reparationer har givet sig udslag i mange beskrivelser af vifter. Det ender med billedet af en batteridreven vifte fra 2000, der nok er effektiv til nedkøling af blussende kinder, men som helt har mistet symbolværdien. Bogen har en omfattende indholdsfortegnelse, men det ville have været dejligt med et register.

Karen Hjorth

Niels Jul Nielsen: Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920, Museum Tusculanums Forlag, København, 2002, 543 s., 348 kr.

Kernen i den foreliggende bog er en analyse af arbejderlivet/arbejderkulturen på B&W 1870-1920 belyst ved fire arbejdergrupper: Arbejdsmænd, skibsbyggere/nittere, grovsmede og maskinarbejdere. Niels Jul Nielsen undersøger en række forhold omkring de fire grupper: Arbejdsorganisering, lønstruktur og lønudvikling med hovedvægt på tiden op til 1900. Hans analyse viser tydeligt, at der var store forskelle internt i arbejdergruppen, herunder også en meget differentieret løndannelse både før og efter indførelse af en overenskomstsmæssig fastsættelse af lønningerne. Det fører frem til den ene af hans hovedkonklusioner, at arbejderne ikke udgjorde en kulturel helhed, men at arbejderkulturen både rummede enhed og differentiering, at solidaritet og modsætninger indgik i en gensidigt nødvendig sameksistens.

Undersøgelsen af de fire arbejdergrupper sættes imidlertid ind i en meget større sammenhæng. Ledelsessiden bliver inddraget og tidsperspektivet udvidet, så bogen kommer til at dække hele perioden fra Burmeister indtrådte i firmaet i 1846 til 1920. Niels Jul Nielsen lader den første strejke på B&W, der fandt sted i 1871, være skillepunkt i udviklingen. Bogen består derfor af to hoveddele, 1846(50)-71 og 1871-1920. Hver af de to hoveddele rummer to kapitler om henholdsvis ledelsens perspektiv og arbejderens perspektiv.

Analysen af ledelsen koncentrerer om udvik-

lingen fra en patriarkalsk ledelsesstil til formaliserede relationer mellem ledelse og arbejdskraft. Niels Jul Nielsen er især optaget af patriarkalismen som ledelsesform. Patriarkalismen er i sin fuldt udfoldede form en omsorgsfuld ledelse baseret på personlige relationer mellem ledelse og ansatte. Der findes imidlertid ikke nogen alment accepteret definition af patriarkalismen, og Niels Jul Nielsen vælger for sit vedkommende at definere patriarkalismen som en særlig personlig afhængighedsrelation. Hans undersøgelse fører til bogens anden hovedkonklusion, at en patriarkalsk ledelsesstil gjorde sig gældende efter 1870, ikke som en simpel fortsættelse af gamle ledelsesformer, men som et bevidst og nødvendigt, omend i længden, utilstrækkeligt svar på den begyndende arbejderorganisering.

Udvidelsen af tidsperspektivet bagud bekræfter for så vidt de to hovedkonklusioner, og leder selv til en yderligere, nemlig at en egentlig arbejderbevidsthed først udviklede sig efter 1870, og at arbejderne i tiden inden dårligt nok havde eksisteret som gruppe i den forstand at de ikke var italesat. Niels Jul Nielsen kalder derfor den første hoveddel i bogen for »Virksomhed uden arbejdere«.

Undersøgelsen er foretaget på et niveau af høj metodebevidsthed og med en udførlig teoretisk fundering. Bogen indledes og afsluttes med afsnit, der placerer undersøgelsen i dens teoretiske sammenhæng. Udgangspunktet for Niels Jul Nielsen har været den livsformsanalyse, som etnologen Thomas Højrup har udviklet. Det er i udgangspunktet en kulturhistorisk mere end en socialhistorisk undersøgelse, der her er foretaget.

Virksomhed og arbejderliv er en god bog, som man læser med glæde og interesse. Den handler om én virksomhed, B&W, men er lagt an, så der knyttes an til store og principielle sammenhænge. Det er en perspektivrig analyse, som bygger på et stort arbejde, og som fuldt fortjent har indbragt forfatteren en ph.d.-grad. Der kan være grund til at understrege dette, fordi bogen på en række punkter i øvrigt forekommer problematisk.

Først og fremmest er valget af teoretisk udgangspunkt diskutabelt. Niels Jul Nielsen tager som nævnt udgangspunkt hos Thomas Højrup, og Thomas Højrup tager på sin side udgangspunkt hos Marx og lader produktionsmådebegrebet være indgang til analysen. Han sonder mellem to produktionsmåder, den enkle vareproduktion og den kapitalistiske vareproduktion. Til disse produktionsmåder svarer bestemte livsformer. Den enkle vareproduktion er forbundet med den rurale livsform, og den kapitalistiske vareproduktion er forbundet med to livsformer, lønarbejderlivsformen og den karriereorienterede livsform.

Thomas Højrup stiller imidlertid det krav til sin egen analyse, at den skal kunne påvise nødvendigheder, ellers giver den ingen forklaringer. Til det formål udvikles logisk konsistente begrebsapparater, der viser den logisk nødvendige sammenhæng mellem produktionsmåde og livsform. En livsform skal pr. definition være kontinuerligt reproduceret. Derved bliver der imidlertid i nogen grad tale om begrebsapparater, der er lukket om sig selv. En bestemt befolkningsgruppes empirisk beskrevne levevis svarer sjældent fuldstændigt til et af livsformsbegreberne, erkender Thomas Højrup selv (*Det glemte folk*, s. 212). Dermed får livsformerne karakter af idealtyper og kan som sådan bruges til at karakterisere empirisk forekommende levemåder. Det relevante spørgsmål at stille i forhold til arbejderne på B&W ville derfor være: Svarer deres levevis – helt eller delvis – til lønarbejderlivsformen?

Det er imidlertid ikke sådan, at Niels Jul Nielsen stiller spørgsmålet. Han stiller det overordnede teoretiske spørgsmål – og han understreger at det er et spørgsmål – om livsformsreproduktion er nøglen til forståelse af arbejderkultur. Det mener Niels Jul Nielsen er tilfældet, og han tolker derfor arbejderlivet (arbejderkulturen) på B&W ud fra den klart formulerede hypotese, at arbejderne bestræbte sig på at få indflydelse på deres vilkår for reproduktion. Også her forholder han sig prisværdigt åben til sin egen tilgang og peger på, at det er en tolkning, og at andre tolkninger er mulige.

Med denne tilgang opfattes og anvendes livsformen ikke som en idealtipe, som en given virkelighed kan måles mod, men som en konkret forekommende, logisk nødvendig realitet. Niels Jul Nielsen fremstiller arbejderlivet på B&W som et eksempel på lønarbejderlivsformen og leder specifikt og udelukkende efter de empiriske belæg, der kan bekræfte, at det nødvendigvis måtte være sådan.

Her skal peges på nogle af de vanskeligheder, som Niels Jul Nielsens tolkning rummer. Det står ikke helt klart, hvordan han opfatter forholdet mellem produktion og reproduktion. Det forekommer mig, at han ved så ensidigt at betone reproduktionen overser betydningen af produktionen i det samlede billede. Hvis man gør reproduktion af levevilkår til det overordnede begreb i lønarbejdernes livsform, er det i hvert fald vigtigt at understrege, at det i så fald også inkluderer den produktionssammenhæng, de indgik i. Arbejdernes bestræbelser gik ikke kun ud på at sikre vilkårene for deres reproduktion, sådan som Niels Jul Nielsen hævder i den ene af sine hovedkonklusioner, men også på at have indflydelse på deres arbejdsvilkår. Denne side af udviklingen bliver imidlertid underbelyst. Forfatteren skriver flere steder, at produktionen på

B&W stort set havde samme form i hele den undersøgte periode 1850-1920. Til støtte for denne opfattelse anfører han bl.a., at der var tale om en udbredt arbejdsdeling fra virksomhedens start, og at der tilsyneladende tidligt forekom en specialisering blandt arbejderne. Det er imidlertid ikke nok til at godtgøre hans påstand. Den svækkes yderligere af en række forhold, der nævnes i bogen, og som indikerer, at der forekom ændringer i produktionens form. Gentagne gange omtales moderniseringer af værksteder og indførelse af nye maskiner eller helt nye produktionsområder. 1882-1909 var der en centrifugefabrikation i serier på virksomheden, der blev etableret støberi, som senere blev mekaniseret i en sådan udstrækning, at der kom en ny arbejderkategori af maskinformere, hvis organisatoriske indplacering blev en tilbagevendende kilde til stridigheder i fagbevægelsen. Nok så vigtigt blev der allerede før 1870 indført et mellem-lag af arbejdsledere, således at den oprindelige direkte relation mellem direktører og arbejdere forsvandt. Bestemte arbejdsopgaver overgik fra timeløn til akkordafklønning, andre dele gik tilbage til timeløn igen. I 1890'erne gennemgik virksomheden en dybtgående modernisering, ikke mindst maskinværkstedet på motorfabrikken på Christianshavn, der blev ændret 1898-1901. Det hang formentlig sammen med erhvervelsen af dieselmotorpatentet 1898 og var led i forberedelsen af den dieselmotorproduktion, som fra 1903 blev dominerende i virksomheden. Selvom der ikke direkte var tale om serieproduktion af dieselmotorer, var der dog tale om en tiltagende specialisering omkring denne produktion, der fra 1912 blev den absolut vigtigste på B&W. Det forekommer utænkeligt, at alle disse ændringer skulle have efterladt produktionsformen så godt som uændret.

Det er ganske vist rigtigt at den systematiske standardisering af arbejdsgangene og anvendelse af Taylors principper først kom til B&W i 1920'erne. Der blev i den undersøgte periode ikke indført samlebåndsproduktion på maskinfabrikken, og man gik heller ikke over fra nitning til svejsning på skibsværftet, men alligevel var produktionsformen og produktionsvilkårene på B&W anno 1920 tydeligt forskellige fra, hvad de havde været 70 år tidligere. B&W anno 1850 var et maskinværksted (uden skibsværft) med en blandet, overvejende håndværksmæssig produktion og med en direkte relation mellem arbejdskraft og ledelse. B&W anno 1920 var en stor virksomhed bestående af mange relativt selvstændige afdelinger med en formaliseret og hierarkisk opbygget ledelse uden direkte forbindelse til arbejderne og med en stærkt mekaniseret og specialiseret omend endnu ikke gennemrationaliseret produktion.

En analyse af arbejderlivet på B&W kan der-

for ikke nøjes med at fokusere på reproduktion af levevilkår i snæver mening. Udviklingen i arbejderlivet på B&W indgik som del i en mere overordnet udvikling: etablering og strukturering af et arbejdsmarked. Arbejderlivets markeds-mæssige forankring forekommer underbelyst i bogen. Udgangspunktet for denne udvikling var faget. Det var det enkelte fag, der afgrænsede et arbejdsmarked, fordi udbud og efterspørgsel ikke drejede sig om abstrakt arbejde eller ubestemt arbejdstid, som Niels Jul Nielsen skriver, men drejede sig om specifikke kompetencer og færdigheder. Arbejderne optrådte som aktører på et marked, hvor de udbød tjenesteydelser (deres arbejdskraft), og de forsøgte at styrke deres markedsposition ved at etablere et udbudsmonopol. Som middel til dette brugte de foreningsformen og kunne dertil påberåbe sig foreningsfriheden. Arbejderne organiserede sig i fagligt afgrænsede foreninger for at strukturere udbudssiden på et arbejdsmarked. Disse bestræbelser mødte modstand fra efterspørgselssiden og for at overvinde denne modstand koordinerede arbejderne deres indsats. De startede med i et fag at tage virksomhed efter virksomhed i en by, derpå by efter by i et fag og endelig fag efter fag i landet. På den måde blev fagbevægelsen bygget op: der blev dannet lokale fagforeninger, de lokale fagforeninger blev samlet i landsdækkende fagforbund og de landsdækkende fagforbund samledes (i 1898) i hovedorganisationen De samvirkende Fagforbund, vore dages LO. På den måde blev der opbygget et sammenhængende arbejdsmarked. Der var ikke tale om, at et inklusivt arbejdsmarkedsmonopol skulle udspecificeres i eksklusive monopoler, som Niels Jul Nielsen skriver, men tværtimod om, at en række fagligt definerede arbejdsmarkeder blev bundet sammen i en fælles organisatorisk struktur, fordi arbejderne i varetagelsen af deres interesser ikke bare havde specifikke interesser fagvis, men også fælles lønmodtager interesser på tværs af faggrænser. Det der hos Niels Jul Nielsen hedder en livsformsbetinget nødvendighed af solidaritet og modsætninger er i et arbejdsmarkedsperspektiv alene det, at lønmodtagerne på én gang har faglige særinteresser og lønmodtagermæssige fællesinteresser. Det var erkendelsen af disse lønmodtagermæssige fællesinteresser (klasseinteressen), der gjorde skellet mellem arbejdsgiver og arbejder til det skarpeste skel i det danske samfund, og den afgørende periode i dette forløb var årene fra fagbevægelsen igen begyndte at røre på sig omkring 1881 til etableringen af organisationen De samvirkende Fagforeninger i København i 1886. Denne organisation, som ganske vist kun var en lokal organisation i hovedstaden, varetog en del af de opgaver, som siden overgik til De samvir-

kende Fagforbund. Etableringen og struktureringen af et arbejdsmarked handlede på arbejdside om at sikre udbudssiden størst mulig indflydelse på såvel produktions- som reproduktionsvilkår. Det fik form af etablering af et landsdækkende flerfagligt organisationssystem, og det blev mødt med etablering af et modsstående organisationssystem for efterspørgselsiden. Afgørende her blev oprettelsen af Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i København i forbindelse med den store smedelockout i København i 1885 og denne organisations stilende accept af arbejdernes foreningsret, der blev et resultat af smedelockouten.

Hvis man supplerer Niels Jul Nielsens tolkning med denne arbejdsmarkedssynsvinkel, får det betydning også for hans anden hovedkonklusion. Den vedrører patriarkalismen og går ud på, at patriarkalismen ikke var en gammel hændende ledelsesform, men at den aktivt blev etableret omkring 1870 som svar på den begyndende arbejderorganisering. I forhold til B&W inddeler han den undersøgte periode i tre faser vedrørende ledelsesformen: 1) 1850-70 Virksomhedsintern patriarkalisme 2) 1871-1899 Socialt bevidst patriarkalisme og 3) 1899-1920 Formaliseret ledelse.

At der sker et markant skift i slutningen af 1800-tallet kan man ikke sætte spørgsmålstegn ved. For B&W's vedkommende er det måske mere dækkende at sætte skellet i 1898 ved direktør K.C. Nielsens store tale til arbejderne end ved septemberforliget i 1899, men det er en detalje. Derimod er det mere tvivlsomt om skellet i 1870/71 lader sig opretholde. Den efter Niels Jul Nielsens mening skelsættende begivenhed på B&W var strejken i 1871 på skibsværftet. Det var den første strejke i virksomhedens historie, og den måtte ledelsen naturligvis reagere på. Det gjorde den ved at videreføre og forstærke sin patriarkalske ledelsesstil, ikke ved at indføre en helt ny form for patriarkalisme som Niels Jul Nielsen siger. Der træffes den samme form for enevælde og omsorg fra ledelsens side før og efter 1870/71. Ledelsen havde oprettet sygekasse for de ansatte i 1863 og oprettede en slags pensionskasse for dem i 1875. Det er svært at se det ene som en kvalitativt forskellig form for omsorg i forhold til det andet. I begge tilfælde var der tale om ydelser, der gik ud over det nødvendige. I det omfang, der skete ændringer i ledelsesstilen efter strejken i 1871, var de snarere af en ikke-patriarkalsk karakter. I december 1871 indførte ledelsen det første arbejdsreglement på B&W. Det kan ses som det første skridt i en formalisering af ledelsen. Der går en lige linje fra indførelsen af arbejds- og værkstedsreglementer i 1870'erne til martsoverenskomsten i jernindustrien i 1900. I stedet for en skarp faseopdeling forekommer det mere

dækkende at beskrive udviklingen som en langstrakt overgang fra patriarkalske ledelsesformer til formaliserede relationer mellem arbejdsgivere og arbejdere. Forløbet strakte sig fra 1870'erne til 1899/1900 med septemberforlig og martsoverenskomst som kulmination, men den afgørende fase i udviklingen lå i 1880'ernes første halvdel. I B&W's tilfælde kan man pege på kravet om priskurant på centrifugeværkstedet i 1885 og den deraf følgende konflikt som det første skridt til at inddrage arbejdernes organisationer som part i en formalisering af relationerne.

Livsformsbegrebet giver Niels Jul Nielsen et klart teoretisk udgangspunkt. På godt og ondt. Begrebet strukturerer undersøgelsen, så der er virkelig tale om anvendt teori og ikke bare om nogle indledende betragtninger uden forbindelse med det øvrige. Til gengæld bliver begrebsapparatet presset håndfast ned over den foreliggende og generelt sparsomme empiri, og resultatet bliver tolkninger, som ikke uden videre overbeviser. Men Niels Jul Nielsen er åben over for sin egen tilgang til emnet og understreger, at der er tale om en bestemt, begrundet tolkning, som ikke udelukker andre tolkninger. Af arbejdsøkonomiske grunde, som absolut er rimelige, har han begrænset sig til én virksomhed. Han mener selv, at det har den fordel at man derved udelukker eksterne faktorer fra undersøgelsen, men i forhold til de omfattende problemstillinger, han analyserer, forekommer det at være for snævert et grundlag at begrænse sig til én virksomhed. Det så meget mere, som han flere steder må konstatere, at der ikke findes relevant kildemateriale.

Bogens udstyr er fornemt, og det er derfor en skam, at forlaget har sparet på papirkvaliteten, så illustrationerne ikke kommer til deres ret. Billederne er gennemgående velvalgte, og der er ikke mange fejl. En enkelt skal noteres. Beskæringen side 363 må have fjernet en person fra billedet, hvorved billedteksten bliver delvis meningsløs. I småtingsafdelingen skal også nævnes behandlingen s. 424, jvf. note 494 af 1. maj på B&W. 1. maj blev fejret første gang i 1890, men derefter først regelmæssigt igen fra 1899, som man kan læse i *En Bygning vi rejser* bind 1, s. 214. En undtagelse var 1892, da 1. maj var en søndag (Se *Bauers Kalender*, s. 65). Det er derfor misvisende hvad der anføres om den sag i note 494.

Det vil ikke yde bogen retfærdighed, hvis man afslutter anmeldelsen i en negativ tone. Det er en både god og interessant bog, Niels Jul Nielsen har skrevet, og den kan i høj grad gøre krav på at blive taget alvorligt, hvad enten man er enig med ham i hans tolkning eller, som her, tager ham på ordet og forsøger at skitsere en anden.

Jørgen Fink

Erik Nørr og Hans Schultz Hansen (red.): Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920, bd. 1, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa, 2002, 587 s. For medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland 198 kr., for ikke-medlemmer 298 kr.

Ved Genforeningen i 1920 var udgangspunktet, at de genvundne landsdele i administrativ henseende skulle harmoniseres med Kongeriget. Målet var en enhedsstat. Derfor blev f.eks. postkasser, vejskilte og togkøreplaner hurtigt daniseret. På den anden side kunne der også være gode grunde til at etablere særordninger frem for at harmonisere; det gjaldt f.eks. politivæsenet, som for at opnå den fornødne slagkraft under nationale spændinger i grænseegnene blev gjort statsligt på et tidspunkt, skønt alt ordenspoliti nord for Kongeåen på den tid var kommunalt. Desuden kunne der være praktiske hensyn, som talte for at fastholde allerede bestående tyske ordninger. Det kunne enten være for ikke at provokere det tyske mindretal unødigt, eller fordi den preussiske model simpelthen var den danske overlegen. Dette var f.eks. tilfældet med civilstandsregistreringen, hvor Sønderjylland den dag i dag har særordning. Ydermere kunne der være ræson i at betragte Sønderjylland som en »administrativ forsøgsmark«, hvorfra der kunne hentes inspiration til at reformere dansk administration. Her kan peges på indførelsen af økonomiansvarlige provstiudvalg i forbindelse med kirkelovene i 1922, ligesom der blev trukket på de sønderjyske erfaringer ved affattelsen af den danske tinglysningslov i 1926.

Disse svære valg mellem enten at integrere eller at acceptere særordninger i forbindelse med Sønderjyllands administrative overgang til Danmark har optaget en række arkivarer ved Statens Arkiver siden 1996. I *Harmonisering eller særordning* fremlægger de resultaterne fra deres respektive punktundersøgelser. Bogen er et digert værk, der ud over fælles indledning og fælles afslutning samt en oversigtsartikel indeholder 6 afhandlinger af 6 forskellige forfattere.

Hans Schultz Hansen beskriver, hvorledes fire preussiske kredse blev til fire danske amter og følger disse amters historie frem til oprettelsen af Sønderjyllands Amtskommune i 1970 og Sønderjyllands Statsamt i 1972. Efter danske forhold var de sønderjyske amter små, selv efter sammenlægningen i 1932 af Aabenraa og Sønderborg Amter; men dét var imidlertid mere en kvantitativ end en kvalitativ forskel. Det særegne var derimod, at der i Sønderjylland blev ud-

nævnt amtmænd, som ikke var jurister. Hans Schultz Hansen skildrer i den forbindelse, hvorledes daværende indenrigsminister Ove Rode – med henvisning til, at amtmændene efter retsplejereformen i 1919 ikke længere behøvede juridiske kompetencer – søgte at overføre denne sønderjyske særordning til hele Danmark. Det var ham imidlertid ikke politisk muligt at bryde juristernes amtmandsmonopol.

Peter Frandsen redegør for statspolitiets historie i dansk såvel som sønderjysk optik. Ved Genforeningen blev alt politi i De sønderjyske Landsdele gjort statsligt, modsat kongeriget, hvor kriminalpolitiet hørte under staten, mens ordenspolitiopgaverne blev løst kommunalt. I Sønderjylland blev der således centraliseret, længe inden samtlige danske politistyrker i 1938 blev smeltet sammen til et rigspoliti. Forklaringen var selvsagt den, at der pga. risikoen for stærke nationale spændinger var behov for et stærkt politiberedskab, der kunne dirigeres på kryds og tværs i landsdelene, om fornødent i samvirke med gendarmeri og forsvar. Hertil kom, at der i tidsrummet 1920-22, og på ny fra 1934 til 1944, eksisterede en særlig stilling som politiadjutant i Sønderjylland. Adjutanturen var en art regionspolitimesterordning. Den fungerede som efterretningstjeneste med speciale i tyske bevægelser både nord og syd for grænsen, og samtidig førte adjutanten kommandoen i marken i tilfælde af mere omfattende uroligheder. Politiajudenturen blev efter krigen videreført i form af en politikommandør med ansvar for de særlige politiopgaver i grænseområdet, og først omk. 1958 fjernedes de sidste rester af denne sønderjyske særordning.

Leif Hansen Nielsen har forsket i tinglysningsvæsenet. På dette område eksisterede et sønderjysk (tysk) system, der afveg ganske meget fra det danske (nordiske) ditto. Ifølge dansk ret var det ikke indførslerne i de kronologisk førte skøde- og panteprotokoller, der var retsstiftende, men derimod parternes aftaler. Ifølge tysk ret var det selve indførslen i de, ejendom for ejendom, anlagte grundbøger, der talte. Herved kom den offentlige myndighed til at stå som garant for rettigheden. Ud fra en erkendelse af, at dette system passede bedre til en moderne verden med dens komplicerede økonomiske transaktioner, var det nærliggende at benytte chancen til at revidere den kongerigske ordning. Resultatet blev den danske tinglysningslov fra 1926. Den drivende kraft i arbejdet var professor Fr. Vinding Kruse, der – som Leif Hansen Nielsen udtrykker det – formåede at forene nordisk praktisk »simpelhed og naturlighed« med tysk »ubetinget tillid« til de tinglyste dokumenter (s. 271).

Hans H. Worsøe skriver om den bedst kendte sønderjyske særordning, nemlig civilstandsregistreringen. Registreringen er kendt, fordi den eksisterer den dag i dag, og fordi den lejligheds-

vis har givet anledning til voldsom debat, bl.a. i forbindelse med indførelsen af den nye elektroniske kirkebog (DNK): Kan det virkelig have sin rigtighed, spørges der i debatten, at alle danskere (bortset fra medlemmer af visse anerkendte trossamfund) skal henvende sig i den danske folkekirke for at få registreret fødsel og død i kirkebøgerne – når der syd for Kongeåen findes en velfungerende ordning med civil personregistrering? Denne ordning, der bygger på preussisk lovgivning fra 1874, omfattede frem til 1926 tilige civile ægteskabsregistre; men i forlængelse af ægteskabsloven af 1922 blev det gjort valgfrit, om man ville vælge borgerlig eller kirkelig vielse, og handlingen registreres enten det ene eller det andet sted. Imidlertid tyder meget ifølge Hans H. Worsøe på, at spørgsmålet om personregistre contra kirkebøger som primærregistre snart bliver akademisk. De elektroniske medier må inden for overskuelig fremtid nærmest naturligt føre til en enhedsregistrering over hele landet.

De sønderjyske flækkkommuner er emnet for Kim Furdals afhandling. Mens der i Kongeriget blev sondret skarpt mellem land og købstad, fandtes der i Sønderjylland tillige en mellemkategori: flækkerne, dvs. byer, der drev handel og håndværk og havde egen øvrighed. Men flækkerne ejede ikke købstadsprivilegier, og i kulturel henseende havde de mere til fælles med landet end med købstæderne. Flækkernes indbyggere var, kort sagt, mere bondske end købstædernes. Flækkernes kommunale forhold blev reguleret i den preussiske købstadslov fra 1869, og ved Genforeningen blev de fastholdt som noget særligt; de blev hverken gjort til sognekommuner eller til købstadskommuner. I stedet blev det overladt de sønderjyske flækker – Christiansfeld, Nordborg, Augustenborg, Løgumkloster og Højer – selv at handle sig til rette med de omgivende amtskommuner. Kim Furdal beskriver, hvorledes de to førstnævnte forblev i amtskommunerne, mens de tre sidstnævnte lod sig udskille af fællesskabet. Pudsigt er historien om Augustenborg, der ville være købstad, men som alligevel til sidst – i 1966 – endte som landkommune.

I »Sociale forsikringer i Sønderjylland« gennemgår Annette Østergaard Schultz en stribe forskellige forsikringsordninger. Hun behandler sygekasserne, hvor den tyske ordning var tvungen, den danske frivillig, og hvor den danske ordning hurtigt blev indført i Sønderjylland. Hun redegør for ulykkesforsikringen, hvor det tyske *Unfall folgt Betrieb*-princip kom til at præge dansk ret. Hun gennemgår krigsinvalidforsikringen, hvor de tyske regler ligeledes indvirkede på de danske regler. Hun undersøger den civile invalidforsikring, hvor eksistensen af tysk invalidforsikring i Sønderjylland blev direkte medvirkende årsag til dansk lovgivning på området i 1921. Og endelig beskriver hun privatfunk-

tionærernes forsikringsordning. Denne var på mange måder speciel. Ikke alene betød ordningen, at en dansk institution indkrævede bidrag til og udbetalte renter fra en tysk forsikringsinstitution, den betød sågar at indbetalingerne fortsatte trods krig og trods besættelse. Udbetalingerne lå det derimod tungere med. Først efter en gensidighedsoverenskomst i 1954 kunne rentenyderne oppebære deres pensioner. Og da var der gået 9½ år siden sidste udbetaling.

Resultaterne af en syvende punktundersøgelse ved Erik Nørr, om kirke- og skoleforhold, forventes publiceret som et selvstændigt bind 2 af *Harmonisering eller særordning*.

Forfatterne af *Harmonisering eller særordning* er alle højt kvalificerede forskere, der skriver lærd. Der lefler ikke for læseren; og at to af afhandlingerne er helt oppe i bogstørrelse, med henholdsvis 166 og 171 sider og noter i hundredvis, er i sig selv med til at befæste indtrykket af en bog for feinschmeckere udi det sønderjyske. For de fleste andre vil det række med at læse Hans Schultz Hansens introducerende oversigt i bogen. Oversigten er på 39 sider – og en i enhver henseende glimrende indføring i spørgsmålet om Sønderjyllands administrative genforening med Danmark.

Henrik Stevnsborg

Henrik Bredmose Simonsen: Motorvejene i Vendsyssel. Det sorte får i dansk vejpolitik, Aalborg Universitetsforlag, 2002, 141 s., 160 kr.

De, der måtte mene, at vejhistorie er et kedeligt emne, bør læse denne beskedent udseende bog. Efterkrigstidens motorvejsanlæg har for en del trafikpolitikere været set ikke blot som en løsning på det store trafikpres på hovedfærdselsåre, men også som et middel til at skabe regional udvikling. Det har også været tilfældet i Vendsyssel.

Henrik Bredmose Simonsen er museumsinspektør ved Vendsyssels Historiske Museum i Hjørring. Han har derfor oplevet 1990'ernes intense debat om de to vendsysselske motorveje fra Nørresundby til henholdsvis Frederikshavn og Hirtshals via Hjørring som særligt nærværende. Det har givet ham mod på et både spændende og dybtborende studie i den politiske beslutningsproces bag anlægget af »Risgaard og Knudsen«, som folkeviddet hurtigt døbte motorvejene. Henrik Bredmose Simonsen nævner i sin indledning, at bogen motiveres af en undren over, hvordan de vendsysselske veje i den grad kom på den politiske dagsorden, og blev ikke kun omdiskuterede, men også latterliggjorte i pressen.

Forfatteren formulerer fire ledende spørgsmål, der besvares i bogens fire hovedafsnit.

Hvorfor kom de vendsysselske veje overhovedet på den politiske dagsorden? De indgik nemlig slet ikke i den oprindelige plan for Det store H – det motorvejsnet, der var udkastet i 1961-62, og som man fejrede afslutningen af i 1994. Spørgsmål to følger op og spørger, hvorfor man netop valgte den dyreste vejsløsning i Vendsyssel. De næste spørgsmål sætter ind efter vedtagelsen af anlægsloven. Hvad betød balladen om beslutningsprocessen for vejbyggeriet og for Vendsyssel? Og endelig: Hvordan kunne projektet blive genstand for en årti lang politisk ballade?

Henrik Bredmose Simonsen kan bekræfte det, som også er blevet en del af myten om de to motorveje, nemlig at de blev vedtaget som led i det politiske spil omkring Storebæltsforbindelsen. Men processen var mere kompliceret, end de forenkende myter giver indtryk af. Bredmose Simonsen undlader i sin udredning af trådene at uddybe det, som vel oprindeligt skabte »Den Jyske Mafia«, et uformelt samarbejde over partiskellene mellem en række jyske folketingsmænd som Jens Risgaard Knudsen, J.K. Hansen, Knud Østergaard, Kaj Ikast, Svend Heiselberg m.fl. til forsvar for de nordjyske interesser: I 1975 vedtog Folketinget at beskære planen for »Det store H« til »Det lille h«. I kølvandet på energikrisen blev prognoserne for fremtidens biludvikling nedjusteret. Man forventede et betydeligt fald i biltallets vækstrate og besluttede, at den østjyske længdemotorvej nu kun skulle føres fra Padborg til Århus og ikke som planlagt til Aalborg. Nordjyderne måtte nøjes med en 2-sporet »gedesti« af en motortrafikvej, og det var de – al ressource- og energidebat til trods – ikke ganske tilfredse med. I 1978 blev det vedtaget at indstille de arbejder på Storebæltsforbindelsen, som var indledt i 1973 med dannelsen af Statsbroen Store Bælt (SSB). Socialdemokratiet og Venstre indgik netop i 1978 et usædvanligt regeringssamarbejde, og en indstilling af arbejdet med Storebæltsforbindelsen i mindst 5-6 år var Venstres pris for deltagelse.

Der skulle da også, efter forfatterens mening, et svensk lobbyarbejde til indirekte at skubbe gang i overvejelserne om en ny anlægslov for en Storebæltsforbindelse. Ovenpå den anden oliekrise i 1979 oprettede en gruppe ledende europæiske erhvervsfolk European Round Table of Industrialists, der diskuterede, hvordan Europa kunne indhente USA's og Japans forspring. De fokuserede meget på transportsektoren, og skandinaviske industrifolk fik, med Volvos indflydelsesrige direktør Pehr Gyllenhammar som frontfigur, i rapporten *Missing Links* sat forbindelsen mellem Skandinavien og Tyskland op på linje med Kanaltunnelen og et europæisk jernbanenet for højhastighedstog. Hertil hørte faste forbindelser over Øresund og Femer Bælt, mens Storebælt ikke nævntes. Forslaget var velgenemarbejdet og foreslog privat finansiering. Da

forslaget fandt stor tilslutning i den svenske Riksdag, fik det også en del støtter i det danske Folketing. Danske trafikpolitikere så med bekymring stadig mere svensk transittrafik forsvinde uden om Danmark via de store direkte færgeruter til Kontinentet.

I 1985 foretog Venstre, der nu var regeringsparti igen, en kovending i Storebæltsspørgsmålet, der gjorde det muligt at slutte op bag de andre regeringspartiers mere positive holdning til forbindelsen. Man var indstillet på at hjælpe svenskerne, men ville ikke have en forbindelse over Øresund og en Femer Bæltforbindelse, uden at der blev gjort noget for at binde landet sammen i øst-vestlig retning. Storebælt havde altid i de trafikpolitiske betænkninger haft 1. prioritet i forhold til Øresund. Det gjaldt således i Det trafikøkonomiske Udvalgs plan fra 1961 for de samlede trafikinvesteringer frem til 1980. Femer Bæltforbindelsen havde til gengæld været en fremtidsvision, som ikke var blevet genstand for hverken prognoser eller betænkninger.

Indenfor regeringen Schlüter var Venstre noget i splid med sig selv i Storebæltsspørgsmålet. En del af partiets folketingsmedlemmer stod hårdt på sparelinjen, og de skulle omvendes. Bredmose Simonsen citerer Venstres daværende formand Henning Christophersen for, at denne i 1985 fik Poul Schlüters accept af en aktieselskabsorganisering af anlægget, og at han dermed kunne overvinde bromodstanderne i sit eget parti, hvilket gav udsagnet ved vedtagelsen i 1986. Endnu mere hjalp det på Venstres velvilje, at der var tilslutning til brugerbetaling, så broanlægget på langt sigt kunne betale sig selv. Og samtidig enedes også Socialdemokratiet i 1984 om at gå ind for forbindelsen. Det var dog med en vestlig lavbro og jernbanetunnel mellem Sprogø og Knudshoved.

Det trak nu i 1985 op til, at Storebæltsforbindelsen kunne vedtages efter mere end tre årtiers debatter, kommissionsbetænkninger og rapporter. Dette stemningsskifte skulle på mange måder blive et løftejern for at fremme nordjyske udviklingstanker. Nordjyske folketingsmedlemmer støttede nok forbindelsen, men de fremførte med støtte fra en rapport fra Miljøstyrelsen påstanden om, at den ville forfordle Nordjylland. Nordjyderne måtte have nem adgang til Storebæltsforbindelsen, når nu flere færgeruter forsvandt. Dette synspunkt havde til ind i 1990'erne bred støtte i Folketinget. Allerede i 1985 formulerede såvel nordjyske amts- og kommunalpolitikere som folketingsmænd et krav om en motorvej til Frederikshavn. Og socialdemokraten, »rigstaktikeren« Jens Risgaard Knudsen gjorde med hele sin pondus de vendsysselske motorveje til sin mærkesag. Socialdemokratiets formand Svend Auken sluttede op om ideen om at skabe en regional balance i landsplanlægningen, og ville dertil nødtigt komme på tværs af den

drevne taktiker. Auken udvirkede derfor folketingsgruppens støtte til de ønskede vejforbindelser og lagde sig i brechen for en kompensation til Nordjylland. De nordjyske folketingsmænd fik derfor i Storebæltsaftalen af 12. juni 1986 lovning på en motorvej fra Århus til Aalborg og et mere uspecifiseret løfte om vejudbygning i Vendsyssel. Henrik Bredmose Simonsens pointe i den detaljerede udredning af beslutningsprocessen er, at der var en bred tilslutning til at give Nordjylland inklusive Vendsyssel indrømmelser i 1986. Det foregik ikke kun som lyssky studehandler over veldækkede frokostborde. Rævekagerne blev nærmere bagt i de følgende år. I 1980'erne accepteredes det bredt, at man skulle søge at skabe balance i udviklingen i Danmark og give Vendsyssel kompensation.

Motorvejen op til Aalborg var for så vidt en genoptagelse af den oprindelige plan for Det store H. Spørgsmålet, der derfor må optage Henrik Bredmose Simonsen, er, hvordan valget faldt på den dyreste vejløsning i Vendsyssel. Storebæltsaftalen lagde faktisk op til, at Vejdirektoratet skulle diktere udformningen af det nye vejnet i Vendsyssel. Vejdirektoratet blev dog kun part i et teknikerudvalg med fire repræsentanter, medens man fra lokalt hold stillede med to amtsrepræsentanter, to repræsentanter fra Aalborg Kommune og en fra hver af de 8 kommuner.

Hovedspørgsmålene var valgene mellem en Y-løsning og en V-løsning og mellem en motortrafikvej eller en motorvejsløsning. Y-løsningen var en »højklasset« vej nordpå, der omkring Brønderslev delte sig i grene mod Hjørring og Hirtshals og mod Frederikshavn. V-løsningen udgredede vejene lige nord for Nørresundby. Vejdirektoratet udarbejdede for teknikerkomitéen en rapport, der foreslog V-modellen. Det gav flere kilometer vej at anlægge, men der skulle på krav fra Miljøministeriet vises hensyn til det centrale Vendsyssels landskabsværdier. Rapporten tog ikke stilling til, om valget skulle falde på motorveje eller såkaldte motortrafikveje, dvs. rene bilveje, der kunne have krydsninger i niveau. Det lå dog klart, at det var urealistisk at udbygge eksisterende veje. Reelt pegede Vejdirektoratet dog på motortrafikvejsløsningen som den bedste. Trafiktællingerne viste ikke noget udpræget behov for en motorvejsløsning. Man holdt sig til den særlige term »højklasset vej«. På den anden side lod man siden Trafikministeriet diktere løsningen, og herfra lød beskeden på to motorveje. Udsagnet for motorvejen var ifølge Bredmose Simonsen Trafikudvalgets besøg i Vendsyssel i 1988 samt et møde mellem trafikminister Knud Østergaard og Nordjyllands Amtsråd i 1990. Her fik man bragt motorvejene »på plads«. Regeringen »spiste« motorvejene mod, at man i anlægsloven udskød færdiggørelsen til 2000.

Trafikminister Frode Nør Christensen fremsatte i december 1987 et anlægslovforslag for de

to vejstrækninger (i V-form), og allerede heri hed det i bemærkningerne, at Nordjyllands Amt og de vendsysselske kommuner havde anbefalet en motorvejsløsning. Ved vedtagelsen af projekteringsloven for anlæggene var kun SF og Fremskridtspartiet imod vej anlæggene. Henrik Bredmose Simonsen kan med sin analyse frasige Vejdirektoratet det ansvar for motorvejsløsningen, som bl.a. Sonja Mikkelsen ville give det. Ansvarret lå i forhandlingerne mellem Nordjyllands Amtsråd og flere trafikministre som Knud Østergaard og Frode Nør Christensen.

Det usædvanlige ved projektet var vel ikke kritikken. For kritik vil der næsten altid være af store anlægsprojekter. Efter at den endelige anlægslov var vedtaget i 1990, gik i 1991 flere politikere, der havde stemt for anlægsloven, nu i gang med at forlange projektet revideret eller omvurderet. De gamle modstandere, SF'erne Jes Lunde og Tommy Dinesen, førte kritikken an i Folketinget og såede tvivl om de trafikale behov for motorveje i Vendsyssel. Kritikken tog fart og påvirkede især Socialdemokratiet. Den socialdemokratiske trafikminister Helge Mortensen ønskede således i 1993 at omvurdere sagen, men projektet er dog kommet igennem. I en redegørelse for trafikpolitikken frem til 2005, der var den nye regering Nyrup Rasmussens bud på en fremtidig trafikpolitik, nævntes muligheden for et revurdere projektet. Flere socialdemokrater, først og fremmest trafikordføreren, den senere trafikminister Sonja Mikkelsen, betvivlede nytten af motorvejene og så gerne projektet reduceret til motortrafikveje, hvorefter der kunne investeres mere i jernbaner i Vendsyssel. Risgaard Knudsen-fløjen derimod holdt stædigt fast i projektet. Pressen begyndte også for alvor at stille kritiske spørgsmål. Og lokalt fandt man, at høringsprocessen blev kørt for hurtigt igennem. Den første anlagte strækning blev stykket øst om Hjørring, og her viste det sig efter åbningen i 1998, at der kun kørte 3-4000 biler om dagen. Det gav anledning til myten om de biltomme motorveje i Vendsyssel. De vendsysselske politikere ville ikke høre kritikken og forsvarede vejen med næb og klør. Tilhængerne fik afværget en revision af projektet ved at holde på den ubrydelige Storebæltsaftale, men de satte prestige til og skadede måske Vendsyssels sag.

Henrik Bredmose Simonsen mener, at der har været usædvanligt mange skjulte dagsordener ved netop dette motorvejsprojekt. Faktum er jo i det mindste, at det blev politikerne og ikke den vejfaglige ekspertise, der kom til at bestemme valget af motorvejsløsningen. V-formen var der i det mindste enighed om. Forfatteren ser motorvejsvalget som en konsekvens af Schlüter-regeringens trafikpolitiske linje, hvor milliardinvesteringer kunne blive sneget igennem af lokalpolitiske interesser. Det var også sket med Kolding-Esbjerg-motorvejen. En effekt af den me-

gen debat turde vel være, at den offentlige opinion nu ser med betydelig mere skepsis på den trafikpolitiske beslutningstagnning, end den gjorde for 10-15 år siden. I øvrigt tvivler jeg lidt på forfatterens udsagn om, at Schlüter-regeringen i særlig grad fulgte en motorvej til motorvej-politik. Udover Vendsyssel blev Kolding-Esbjerg føjet til Det store H, men der blev også arbejdet efter de tidlige 60'eres store H-model. Schlüter-perioden betød et brud med halvfjerserpessimismen, men meget af det, der blev besluttet var gamle planer. Det gjaldt også Storebæltsforbindelsen. Og Socialdemokratiet var også med til at beslutte disse projekter. Når regeringen Nyrup Rasmussen i den omtale 2005-plan kun havde beskedne planer for vejnettet skyldtes det i høj grad, at Det store H var fuldført.

I det afsluttende kapitel har Bredmose Simonsen nogle måske mere problematiske overvejelser om målsætningen i den danske landsplanlægning, hvor han hæfter sig ved, at det i landsplanredegørelsen *Danmark på vej mod år 2018*, blev besluttet at satse ensidigt på Øresundsregionen. Det skulle da have drejet opmærksomheden bort fra tanker om at fremme Vendsyssels og andre marginaliserede områders udvikling. I 1981 havde Nordisk Råd haft tanker om at grænseregionalt samarbejde i Kattegat-Skagerrak-Området. Men faktum er vel, at Kattegatregionen næppe lader sig samle som en udviklingsregion og som en helhed. Dertil er afstandene og ulighederne for store.

Samtidig havde politikere, lokale som dem i Folketinget, argumenteret ud fra en forhåndsantagelse af, at motorvejene fremmer erhvervsudviklingen i en region. Det er nok tvivlsomt, hvad veje formår i den henseende, med mindre en række andre vækstfaktorer er positive. Der blev aldrig foretaget analyser af motorvejenes forventede udviklingseffekt, endsize af det lokale økonomiske behov for vejene. Henrik Bredmose Simonsen vil her hævde, at der først i 1990'erne skete en omprioritering i den danske planpolitik fra et decentralt til et centralistisk perspektiv, der ingen forståelse havde for vendsysselske behov. Der havde i 1980'erne været tanker om Vendsyssel som led i et Nordic Link, en trafikforbindelse fra Norge og Sverige sydpå, og om et grænseregionsområde omkring Kattegat, og denne mulighed blev ikke genstand for nærmere analyser. I denne sag gik tilhængerne for ofte uden om det tekniske rationale og overlod beslutningsprocessen til spillet bag kulisserne. Motorvejene var pr. definition et gode. Politikerne bag motorvejene stod ved projektet, da det blev angrebet, men det blev, som forfatteren siger, et tveægget sværd. De fik deres motorveje, men gavnede ikke vejenes og Vendsyssels gode ry og rygte, fordi de havde for få saglige argumenter og for mange skjulte dagsordener.

Denne relativt lille bog giver således rigeligt

stof til en debat om aktuelle politiske beslutningsprocesser. For der er jo også tale om meget nær samtidshistorie. Bredmose Simonsen røber ikke tydeligt, hvor han selv står, og det kendetegner jo den gode historiker, at han kan lægge en sag tydeligt og klart frem, og overlade læseren at tage sin egen stilling. Man fornemmer dog en udtalt ærgrelse over, at den egnsudvikling, som motorvejen tænkte som en del af, ikke blev håndteret på bedre vis. Kritikken af de skjulte dagsordener i beslutningsprocessen er også tydelig. I øvrigt er studiet i nogen grad inspireret af trafikforskeren, professor Bent Flyvbjerg, der også har fungeret som vejleder for Henrik Bredmose Simonsen. Flyvbjerg har i disputatsen *Magt og rationalitet* fra 1991 analyseret et byplanlægningsforløb i Aalborg på tæt hold og med tæt reference til især Michel Foucaults begreber om magt og rationalitet. Der er ingen eksplicit teoridebat i denne bog, men inspirationen fra Flyvbjerg er tydelig. Bredmose Simonsen har i alle tilfælde lært pointen, at eksperternes rationalitet ofte kommer til kort over for magtens virtuoser. Dog med det forbehold, at magten her langt fra forekom virtuos og ikke forstod at legitimere sine handlinger i offentligheden. Bogen er absolut en anbefaling værd.

Steffen Elmer Jørgensen

Hans Schultz Hansen: Dansk jord på danske hænder. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002, Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 84. Aabenraa 2002. 226 s., 148 kr. for medlemmer, for ikke medlemmer 228 kr.

I januar 2002 kunne den sønderjyske forening Landeværnet fejre sit 75-års jubilæum. I den anledning udgav Historisk Samfund for Sønderjylland bogen *Dansk jord på danske hænder*. Den er forfattet af landsarkivar Hans Schultz Hansen, som med sit store kendskab til de politiske og landbrugsmæssige forhold i landsdelen må siges at være velvalgt til opgaven. Bogen indledes med »Jordkampen i den tyske tid 1891-1920«, som optakt til det første Landeværn, som blev dannet i 1913. Kampen om jorden startede i 1890'erne, mens de sønderjyske, dansksindede gårdejere – der ejede 60% af jorden – endnu stod stærkt i landsdelens danske bevægelse. Der var tale om et udpræget landbosamfund, fire ud af fem boede på landet og over halvdelen var beskæftiget ved landbruget. I 1883 var 78% af gårdejerne dansksindede, 5% såkaldt »blakket«, og 17% tysksindede. Stærkest stod danskheden

blandt gårdejerne i den nordvestligste del af Sønderjylland og i de tidligere kongerigske enklaver i Vestslesvig samt på Als og i Sundevad. Svagest i den »*truede firkant*« – Løgumkloster flække og landsogn, Abild og Tønder landsogn.

Frem til 1912 iværksattes fra tysk side en række foranstaltninger til opkøb af ejendomme med henblik på at fremme tysk bosættelse, begyndende i 1891 med oprettelsen af Bosættelsesforeningen for det vestlige Slesvig. Fra 1896 opkøbte den tyske stat 36 store gårde, der omdannedes til domænegårde med tyske forpagtere. En tredje model var oprettelse af rentegårde med det formål at udstykke store gårde til mindre brug. Omk. 1909-10 forstærkedes udstykningsplanerne ved at Schleswig-Holsteinische gemeinnützige Siedlungsgenossenschaft ustrakte sit virke til landsdelen samt fra 1910 med Gemeinnützige Kleinsiedlungsgenossenschaft, som gik ud på at oprette helt små landejendomme med meget lidt jord. Udviklingen havde først i 1900-tallet ført til en klar fremme af tysk ejendomsbesiddelse og mærkbar tilbagegang for ejendomme på danske hænder.

Fra dansk side blev de tyske ejendomsopkøb imødegået ved oprettelse af Foreningen af 5. oktober 1898, hvorigennem der kunne ydes lån til dansksindede landmænd. I 1909 fulgte Nord-slesvigske Kreditforening og endelig stiftedes i 1913 det første Landeværn, som virkede til 1919. Fundamentet var her de lokale Sogneværn, der i løbet af et halvt år blev oprettet i 96 sogne med i alt 6713 medlemmer.

Efter Genforeningen overtog den danske stat al preussisk statsejendom, herunder også rentegårdene. Men i tillid til at jordkampen var overstået, gav den danske stat dog afkald på disse rettigheder, hvorefter gårdene blev fri ejendom. Samtidig sluttede »det første Landeværn« sin virksomhed.

Frem til 1927 foregik der imidlertid nye »forpostfægtninger« på det jordpolitiske område idet det tyske mindretal ikke anerkendte den nye grænsedragning, men tværtimod krævede en revision. Medvirkende til optrapningen var bl.a. landbrugskrisen, hvorunder krisebevægelsen Bondens Selvstyre blev oprettet. Hertil kom fra hjemmetysk side oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang, baseret på tyske statsmidler, som via Holland og Amerika hemmeligt blev kanaliseret til mindretallet, som lån til tysksindede bønder. Til lånene var knyttet nationale betingelser, bl.a. nedtagning af flagstænger, så der ikke kunne flages med Dannebrog, flytning af børn fra dansk til tysk skole, kreditforeningens forkøbsret så ejendommen fremover forblev på tyske hænder, samt at lånene fortrinsvis blev givet i »*den truede firkant*«.

Efter et grundigt forarbejde blev Landeværnet genstiftet i januar 1927 på Folkehjettet i Aabenraa med Hans Andersen, Kongsbjerg som

formand. Landeværnet etablerede sit kontor i Tinglev midt i brændpunktet af det nationalt truede område.

Første store opgave var at indsamle den kapital, hvorpå man skulle basere sin udlånsvirksomhed til støtte for »*dansk jord på danske hænder*«, hvilket skete ved tegning af en medlemsandel. Tegningen foregik ikke kun lokalt i landsdelen, men i stor udstrækning også uden for området. Indsamlingen blev bl.a. støttet i hovedstaden af de store dagblade, adskillige foreninger og institutioner ligesom Det Danske Spejderkorps gik i spidsen for en landsindsamling. På kort tid rejstes 2½ mill. kroner.

I de første år drejede jordkampen sig om det tyske mindretals forsøg på at skabe forudsætninger for flytning af grænsen mod syd og fra dansk side at afværge en sådan grænseflytning. Det første år ydede Landeværnets 390 lån til i alt 1,1 mill. kr., de fleste i »*den truede firkant*« – Tønder og Aabenraa Amt, noget mindre i Haderslev Amt og færrest i Sønderborg Amt.

Landeværnet opkøbte i flere tilfælde selv ejendomme med henblik på hurtigt videresalg, ligesom man reserverede store beløb – henlagt i en jordfond – til opkøb af jord til udstykning på linje med Statens Jordlovsudvalg.

Den store udlånsvirksomhed de første år blev dog hurtigt reduceret i takt med kriseårenes mange akkorder og tvangsauktioner på ejendomme. De medførte tab – i 1930-34 på 1,8 mill. kr. – udmagrede landevæsenets egenkapital og de samlede aktiver gik tilbage.

Mens truslerne var hårdest og nazismen ulmede, dannedes Det unge Grænseværn (1933) og den nye krisebevægelse Landbrugernes Sammenslutning (LS) som en reaktion på de mange tvangsauktioner. Efter fornyet indsamling og landbrugets økonomiske stabilisering sidst i 1930'erne kom Landeværnet igen på banen. Under 2. Verdenskrig holdt Landeværnet lav profil og måtte virke i det stille og defensive. Der var ingen grund til at give besættelsesmagten indblik i foreningens virke, og da der tilmed var gode forhold for landbruget, betød det at Landeværnet kunne konsolidere sig i disse år.

Med det tyske nederlag i 1945 var Landeværnets reelle modstander i realiteten sat ud af spillet. Kreditanstalt Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft blev likvideret, kapitalen og gårdene inddraget i henhold til lov om konfiskation af tysk og japansk ejendom, ligesom andre gårde og arealer overgik til staten.

I kapitlet om »Landeværnet, jordkampen og det moderne landbrug 1945-1963« beskriver forfatteren forholdene i foreningens »tredje fase«, på et tidspunkt hvor de nationalpolitiske forudsætninger i realiteten var faldet bort. Målsætningen betød nu en yderligere reduktion af indflydelse fra de tysksindede landmænds side. Med fortiden i minde, afblæstes jordkampen derfor

ikke lige straks; foreningen var – fremhæver forfatteren – længe om at tilpasse sig den nationale afspænding som fulgte i 1950'erne: »*Det skete i hvert fald ikke så længe Hans Andersen sad ved roret som formand, og det gjorde han indtil 1963. Bekymringen for grænsen var for ham og hans generation nærmest blevet til et instinkt*«. Trods formandsskift – med Jens Refflund Poulsen ved roret de næste ti år – indtog foreningen stadig en kritisk holdning til det tyske mindretal, alt i mens man ventede på Danmarks optagelse i EF.

Efter tilslutningen fulgte en energisk kamp imod udenlandske statsborgeres jordopkøb i landsdelen. I 1980'erne var »truslen« rettet mod de hollandske jordbrugere, som i stigende tal etablerede sig som kvægbrugere og »*mælk-bønder*«. Men efter den nationale afspænding gav kampen om jorden mellem de fastboende og de forskellige mindretal ikke længere mening. Landeværnet var – på linje med de nationale foreninger som Sprogforeningen og Sønderjysk Skoleforening – i sit oprindelige virke overflødiggjort. I stedet for kunne man nu begrunde sin eksistensberettigelse ved at yde økonomisk støtte til det folkelige og kulturelle arbejde i landsdelen.

Hans Schultz Hansen har med sin bog leveret en gedigen fremstilling af Landeværnets historiske udvikling, og grundigt redegjort for foreningens mange involverede personer og personligheder samt givet en fyldestgørende redegørelse for den organisatoriske ledelse, kapital, lånevirk-somhed mv. En stor del af stoffet er samlet i overskuelige grafer, ligesom der i bogen bringes en række kort og billeder af personer, landbrugsejendomme og andet relevant kildemateriale. Bogen er forsynet med noteapparat, fortegnelse over Landeværnets bestyrelse, dens udlånvirk-somhed samt et nyttigt navne- og stedregister. Derimod må man selv udlede den henviste litteratur af noteapparatet – det er møjsommeligt.

Sammenlignet et traditionelt jubilæumsskrift må man sige, at Landeværnet med Hans Schultz Hansens solide arbejde har fået et sobert og velskrevet værk. Det kan endvidere ses som en væsentlig brik i forskningen i landsdelens landbrug, den nationale kamp og dens omskiftelige historie.

Gunnar Solvang

Morten Andersen: 25 års byfornyelse i Kolding. Fra Konsul Graus Gade til Sydvestkvarteret Kolding Kommunes tekniske Forvaltning, Kolding, 2002, 79 s., Gratis.

Kolding Kommune har ønsket at markere en betydelig og aktiv byfornyelse gennem udsendelse af en gratis bog, primært henvendt til de borge-

re, som har oplevet processen og som kan glæde sig over den i hverdagen. Denne aktivitet, som har omfattet i alt 1.613 boliger og som i bevillinger har kostet 574,7 mill. kr, er anerkendt fra mange sider, hvilket har affødt flere hæderspriser. Til at fortælle borgerne om bedriften har man engageret en ung historiker fra Odense (Syddansk Universitet), som har skrevet bogen i tæt samarbejde med kommunens tekniske forvaltning og Kolding Stadsarkiv samt en række af fornyelsesprocessens nøglepersoner.

Det er sikkert en frugtbar ide, at lade en ikke-tekniker skrive en beretning om et så teknisk betonet emne, når bogens målgruppe er borgere og ikke teknikere, og bogen ligner heller ikke en mere traditionel teknisk rapport om 25 års byfornyelse.

Bogen indledes forbilledligt med et tydeligt oversigtskort med alle periodens 24 byfornyelses-områder markeret ved farvemarkeringer og numre. Desværre bruges disse numre ikke i den nærmere beskrivelse i den følgende tekst. Og til trods for at kortet i og for sig er tydeligt, er det kun et fåtal af stednavnene i teksten, der kan genfindes på kortet, især i bymidten. Måske antager man, at en koldingenser vel kender alle stednavnene – men dels kan man betvivle det, og dels kender en »udenbys« som undertegnede (der også kunne være en tilflyttet) ikke alle disse navne. Det virker ironisk at overskriftens Konsul Graus Gade ikke kan findes på noget kort i bogen.

Beskrivelsen indledes med den byomdannelse, der har fundet sted i de 30-40 år forud for 1977. Det er ikke så lidt – med gadegennembrud, fjernelse af hele karreer med mere. Ganske vist vises et smukt kort over bymidten fra »før«, nemlig fra 1891, men det er ikke let at læse og hjælper ikke til forståelse af 1940'ernes, 50'ernes og 60'ernes begivenheder. Ej heller et gnidret kort over hovedvejens forlægning. Tilsvarende kunne læseren godt tænke sig kort over de omtalte projekter. Kun Konsul Graus Gade-projektet har fået en kortserie »før-under-efter«.

Bogen er forsynet med en hel del fine farvefotos, der burde belyse teksten og i sig selv burde fortælle en historie, f.eks. formidlet ved billedteksten. Læseren ville f.eks. gerne se et par billeder fra Låsbygade, den lange gamle indfartsgade fra nordvest. Men man får et par bygninger før og efter, et luftfoto og et rids af gaden frem til og med Koldinghus Slotsgård. Nydeligt og dekorativt og velegnet til at indtegne fotovinkler på, men ikke anvendt således. Som med planerne er Konsul Graus Gade-fornyelsen beskrevet også med fotos før-under-efter – hvor man desværre også ser, hvad der gået tabt. Man bliver endda lidt betænkelig ved beskrivelsen, der fortæller, at »*bebyggelsen skulle holdes i den oprindelige stil*«. Man ser »før« en stribe huse i 1-1½-2-2½ etager – og »efter« et massivt 3½-etages byggeri. Det kan dog være at virkeligheden er bedre end billedet.

Byfornyelsen i Kolding i de 25 år har som nævnt omfattet 24 projekter – det er imponerende, idet det betyder, at der må have været ret mange projekter i gang samtidig. Der har ikke blot været tale om nedrivninger og nybyggeri, men også om forbedring af eksisterende bygninger og om enestående forsøg med økologisk byfornyelse, der drejer sig om at omsætte en større karres biologiske affald til så rent vand, at det kan få lov til at sive ned til grundvandet, samt at gøre karreen delvist selvforsynende med elektricitet ved udstrakt installation af solceller. Dertil et pionerprojekt med »kvarterløft« af et forholdsvis nyt, større område af byen, hvor man vil komme byfornyelsesbehovet i forkøbet ved at binde området sammen med stier, grønne friområder mm.

Man leder næsten forgæves efter omtale af den kulturhistoriske side af byfornyelsen – kun nævnes, at de fredede bygninger (der er i alt syv fredede bygninger i bymidten) ikke er indgået i byfornyelsen. Ej heller finder man henvisninger til det kommuneatlas, der må være udarbejdet midt i de beskrevne 25 år, idet det udkom i 1991. Ligeledes har der tilsyneladende heller ikke været medvirken af f.eks. museumsfolk, bygningsfredere, kulturmiljøinteresserede eller lignende. En anelse af problemer nævnes dog på s. 66-67, idet der på syv linier omtales nogle borgerprotester i forbindelse med byggeri i bymidten.

Det er en god ide at perspektivere et i grunden tørt stof ved at binde det sammen med nogle længere historiske linier. Men uanset at sådanne perspektiveringer bør være ganske korte, må de være troværdige. Allerede i bogens indledning, hvor begreber som sanering og byfornyelse præsenteres, går det galt: »Sanering og byfornyelse har ikke kun fundet sted de seneste 25 år, men siden byerne opstod«. Opmærksomhed om dårlige boliger har næppe været til stede før for omkring 150 år siden, og da primært i form af at behjertede mennesker lod opføre mønsterbydele, som Lægeforeningens Boliger i København. I den liberalistiske periode, hvor enhver var sin egen lykkes smed, var boligen den enkeltes sag – ikke det offentlige. Dog blev der her og der gennemført vejgennembrud o.l., der førte en vis sanering med sig, som f.eks. Vognmagergade-Bremerholm i København. Så sent som i 1939 fremkom den første lov om sanering, der indebar offentlig støtte til sanering. Efter denne lov blev totalsaneringen af Borgergade-Adelgade i København gennemført, dog forsinket af besættel-

sen. Kun få saneringer blev gennemført efter denne lov (og efterfølgere) i de følgende årtier, og da primært som afgrænsede totalsaneringer, og oftest i de største byer. 1960'ernes totalsaneringer på Nørrebro var med til at formulere det afløsende begreb byfornyelse, der dukkede op omkring 1970 – KAB afholdt en stor konkurrence om byfornyelse i 1970. Herefter bredte byfornyelserne sig over hele landet, og nu kan selv landsbyer komme i betragtning – således som det også beskrives i bogen. Heri indtager Kolding sin karakteristiske rolle – og det kunne have været godt at få fremstillet som optakt. Man kan tilføje, at samfundets stigende velstand sikkert har været en medvirkende faktor ved dette forløb.

Et andet eksempel er en indledningsfanfare som: »Siden jernbanen kom til byen i 1866 har trafikken haft stor betydning for Koldings udvikling«. For det første har Kolding gennem århundrederne været købstad for et solidt opland, hvorfra bønder da må være kommet til Kolding på vogne med heste foran, som har fyldt op i gaderne og gårdene. For det andet førte i alt syv baner til Kolding frem til omk. 1920, inden bilerne tog over og fyldte op i bymidten.

Ret uheldig er en ultrakort beskrivelse af selve Kolding: »Hvornår Kolding opstod er uvidt, men det var før 1200-tallet. Det mest synlige vidnesbyrd på byens lange historie er Koldinghus, der tårner sig højt over byens tage. Som en meget vigtig dimension i byfornyelsen blev Koldinghus færdigrestaureret i 1989. Slottet, der er opført i 1200-tallet, står nu igen og vidner om gode tider for byen«. Det er afgjort en lykke for Kolding at Koldinghus nu er restaureret, men byen er en af de mange bydannelse fra vikingetiden, der ganske som Vejle, Horsens, Århus, Randers osv., formidlet varer mellem oplandets bønder og fjernere egne. Det første slot stammer formentlig fra 1200-tallet, hvor det blev opført som grænsefæstning. Af dette er intet bevaret, mens de ældste bevarede dele er fra midten af 1400-tallet. Slottet har selv sagt betydet en del for Koldings handel, men byen blev købstad i egen ret, og ikke en by som følge af slottet (som f.eks. Hillerød).

Men hovedsagen er dog, at bogen giver god besked om de 25 års byfornyelse. Anmelderen ser frem til inden længe at se nærmere på byen – og er spændt på at genfinde alle byfornyelserne med bogen som guide.

Jens Johansen

Medvirkende ved dette hefte

Lise Andersen, f. 1955, mag.art., museumsinspektør ved Hadsund Egns Museum og Arkiv.

Charlotte Appel, f. 1960, dr. phil., lektor ved Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

Jørgen Fink, f. 1947, dr.phil., arkivar og seniorforsker ved Erhvervsarkivet.

Erik Gøbel, f. 1949, cand.mag., arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Karen Hjorth, f. 1943, cand.mag., arkivar og seniorkonsulent ved Rigsarkivet.

Henrik Horstbøll, f.1952, dr. phil., forskningsbibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek.

Jens Johansen, f. 1934, arkitekt og vicemuseumsinspektør ved Søllerød Museum.

Steffen Elmer Jørgensen, f. 1953, cand.mag., arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Nørrejylland.

Tyge Krogh, f. 1954, dr.phil., arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet, pt. stipendiat ved Danmarks Humanistiske Forskningscenter.

Christian Larsen, f. 1974, cand.mag., arkivar ved Rigsarkivet.

Claus Mechlenborg, f.1971, cand.mag., ansat ved VELUX.

Per Grau Møller, f. 1955, cand.mag., lektor ved Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet.

Gunnar Solvang, f. 1941, ph.d., museumsinspektør ved Køge Museum.

Henrik Stevnsborg, f. 1948, dr.phil., docent ved Retsvidenskabeligt Institut A, Københavns Universitet.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Henrik Horstbøll: Læsning til salighed, oplysning og velfærd. Om Pontoppidan, pietisme og lærebøger i Danmark og Norge i 17- og 1800-tallet	83
Claus Mechlenborg: Une créature subalterne. En borgersøns vej til indflydelse under den danske enevælde: Ove Høegh-Guldberg 1731-1772	109

Debatanmeldelse

Charlotte Appel: Kulturhistorie og kirkehistorie. En udvidet anmeldelse af Linda Oja: Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- og 1700-talets Sverige og Göran Malmstedt: Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige	130
--	-----

Anmeldelser

Hanne Christensen m.fl.: Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland (Per Grau Møller)	142
Lars N. Henningsen (red.): Sct. Nicolai kirke i Aabenraa. En bykirke gennem 750 år (Christian Larsen)	143

Jakob Seerup: Søkadetakademiet i Oplysningstiden (Peter Henningsen)	144
Søren Mulvad (udg.): Katastrofen i Ishavet 1777 (Erik Gøbel)	145
Grete Tuxen Andersen & Alan Hjorth Rasmussen: Hverken for ros eller løn (Christian Larsen)	145
Anna Marie Lebech-Sørensen: Vindmøller og Vandmøller i Danmark (Lise Andersen)	146
Niels H. Kragh-Nielsen: Galgehøj og rettersted. Henrettelsernes historie i hertugdømmet Slesvig 1550-1850 (Tyge Krogh)	147
Kirsten Lindberg: Fra maskulint magtsymbol til feminint flirtemiddel (Karen Hjorth)	148
Niels Jul Nielsen: Virksomhed og arbejderliv (Jørgen Fink)	148
Erik Nørr & Hans Schultz Hansen (red.): Harmonisering eller særordning (Henrik Stevnsborg)	152
Henrik Bredmose Simonsen: Motorvejene i Vendsyssel (Steffen Elmer Jørgensen)	153
Hans Schultz Hansen: Dansk jord på danske hænder (Gunnar Solvang)	156
Morten Andersen: 25 års byfornyelse i Kolding (Jens Johansen)	158